

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : २

डिसेम्बर : २००७

अंक : ६

कुमारपाण देसाई
प्रमुખ

: परामर्शनसमिति :

बोणालाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सभ्य

भारती २. दवे
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सહतंत्री :

प्रहृल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी शानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सभ्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' दर महिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सभ्य वर्षमां गमे त्यारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आञ्चवन सभ्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सभ्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सभ्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आञ्चवन सभ्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आञ्चवन सभ्य झी रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सभ्यपद शुल्कनी रकम मनीओर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज मोकलवी.

लेखकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लभाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेखकनी रहे छे.
- v लेखकोने पोतानुं लभाण कूलसकेप अथवा A4 साठठना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाय्य अक्षरे लखी मोकलवुं. पोस्टकार्ड, एनलेन्ड डे यबरणीओमां कृति मोकलवी नडीं. प्रत्येक कृति नीचे पूरुं सरनामुं लखवा तथा अेक नकल पोतानी पासे राखीने ज कृतिओ मोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकटो यॉटाडेवुं कवर मोकल्युं उशे तो ज अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रह गइवी. पोस्टकार्ड मोकल्युं उशे तो अस्वीकृतिनी जाण कराशे.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब' गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.बो. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

E-mail : gspamd@vsnl.net

फोन अने फेक्स : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

ISSNO250-9747 परब

छूटक डि. रु. २०/-

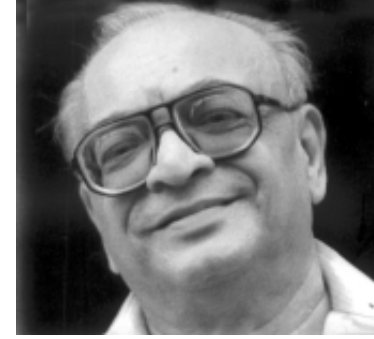
मासिक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : भारती २. दवे (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रकस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

અ નુ ક મ

તંત્રીસ્થાનેથી...	કવિ શ્રી સુરેશ દલાલને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ • યોગેશ જોષી 4
પ્રમુખશ્રીનો પત્ર	કુમારપાળ દેસાઈ 8
કવિતા	બે કાવ્યો • નલિન રાવળ 13, ત્રણ કાવ્યો • ધીરુ પરીખ 15, બે કાવ્યો • ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 17, ઝળહળવું છે • ધૂની માંડલિયા 19, અધૂરો ખેલ • પ્રફુલ્લા વોરા 19, બે કાવ્યો • શંભુપ્રસાદ જોશી 20, મારામાં • સુધીર પટેલ 20, વ્યથાકથાકાળથી આગળ • પ્રાણજીવન મહેતા 21
અનુવાદ	આ એક નદી • રઘુવીર ચૌધરી, અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા 22
વાર્તા	ભાંજગડ • કલ્પેશ પટેલ 26
નિબંધ	રખડુનો કાગળ • મહેન્દ્રસિંહ પરમાર 31
વિવેચન	બલવન્તરાયની વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવના • નિરંજન ભગત 35
આસ્વાદ	કવિના આંસુનો ઓચ્છવ • વિનોદ જોશી 40
પરિષદ-પ્રમુખ પરિચય	નારાયણ મહાદેવભાઈ દેસાઈ • પ્રફુલ્લ રાવલ 43
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	૨૦૦૫ની વાર્તાસર્જનપ્રવૃત્તિ • હિમાંશી શેલત 45, મીઠા વગરનો રોટલો : માણવા-મમળાવવા જેવી વાર્તાઓ • બાબુ દાવલપુરા 46
અહેવાલ	કવિશ્રી સુરેશ દલાલને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ • નીતિન વડગામા 51
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : અનિલા દલાલ 53
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 59
પત્રસેતુ	નરેશ ઉમરીગર, રમેશ ર. દવે, મૌન બલોલી 65
ઠકાચિત્ર	સાક્ષરસૃષ્ટિ : નિર્મિશની નજરે • નિર્મિશ ઠાકર 66
વાર્ષિક સૂચિ	‘પરબ’ ૨૦૦૭ : ઊર્મિલા ઠાકર 67
આ અંકના લેખકો	84
આવરણચિત્ર	નટુ મિસ્ત્રી
સુશોભનો	સવજી છાયા

તંત્રીસ્થાનેથી...

કવિ શ્રી સુરેશ દલાલને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ

૨૬ ઓક્ટોબર, ૨૦૦૭ના રોજ વાલ્મીકિ જયંતીના દિવસે જૂનાગઢમાં, ગિરનારની તળેટીમાં, કવિશ્રી સુરેશ દલાલને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ શ્રી મોરારિબાપુના હસ્તે એનાયત થયો.

સુરેશ દલાલ કહેતાં સાંભરે એમનો કવિતાપ્રેમ. જાણે કવિતાને ચાહવા માટે જ જન્મ ન લીધો હોય ! કવિતાને લોકો સુધી પહોંચાડવાનું ગંજાવર કામ તેઓ સતત કરતા રહ્યા છે. કાવ્ય-સર્જન ઉપરાંત ‘કવિતા’ સામયિક દ્વારા, અનુવાદ દ્વારા, સંપાદન દ્વારા, આસ્વાદ દ્વારા, કવિસંમેલનો દ્વારા, દેશ-વિદેશમાં અનેક કાર્યક્રમો

દ્વારા, સંગીત દ્વારા, નાટ્ય-કલાકારો થકી કવિતાની નાટ્યાત્મક રજૂઆત દ્વારા, ઘણાંબધાં છાપાંઓમાં કવિતા-વિષયક કોલમો દ્વારા એમ અનેક રીતે તેઓ કવિતાને લોકો સુધી પહોંચાડવાનું કામ સતત કરતા રહ્યા છે. કવિતાના ‘સેન્સેક્સ’ને તેમણે ઉચ્ચતમ સપાટીએ પહોંચાડ્યો છે અને હજી આ સપાટી વધતી જવાની છે. પોતે કવિતાને અપાર ચાહે છે ને લોકોય કવિતાને ચાહતા થાય એ માટે એમણે સતત કામ કર્યું છે. તેઓ સતત વાંચતા-માણતા રહ્યા છે ને છતાં ‘જિજ્ઞવિષા’ નામના કાવ્યમાં કહે છે :

‘હજી મારે કેટલાયે કવિઓનાં કાવ્યો વાંચવાનાં છે.’

તેઓ જે કંઈ વાંચે-માણે તેને ખિસ્સામાં ભરી રાખતા નથી, પણ ગમતાંનો ગુલાલ કરે છે. કુમાર કાર્યાલયમાં ચાલતી ‘બુધસભા’ જેમ ઘણા કવિઓ જન્મ્યા, ઘડાયા તેમ સુરેશભાઈના ‘કવિતા’ થકીય અનેક કવિઓ જન્મ્યા, ઊછર્યા. અનેક નવોદિતો માટે સુરેશભાઈનું ‘કવિતા’ સામયિક એ જાણે વર્કશોપ બની રહ્યું છે.

કવિ શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે નોંધ્યું છે તેમ સુરેશભાઈ ‘કવિતાના જીવ’ છે, એમનું ઘર તે કવિતા, એમનું ઘરાણું કવિતા. સુરેશભાઈ મેળા અને મિજલસના માણસ.

સુરેશભાઈ કવિતાને જેટલું ચાહે છે તેટલું જ માણસનેય ચાહે છે. આથી તો માણસ એમને હૈયાસરસો લાગે છે —

‘ક્યારેક સારો લાગે, ક્યારેક નરસો લાગે
તોયે માણસ મને હૈયાસરસો લાગે’

S

‘ના, ના નહીં ધિક્કારવા જેવો
માણસ અંતે ચ્હાવા જેવો.’

માણસને તેઓ અપાર ચાહે છે, આથી જ તો એમને માણસ ખૂણા-ખાંચા છતાંયે

ગીત-ગઝલમાં મન મૂકીને ગાવા જેવો લાગ્યો છે. એમનો આત્મા કમ્યુનિકેશનની પરાકાષ્ટા ઝંખે છે. અન્ય સાથેના કમ્યુનિકેશન દ્વારા એમનું જાત સાથેનું કમ્યુનિકેશન સતત ચાલતું રહે છે. કવિતા એ એમની આસક્તિયે છે ને ભક્તિયે છે. કવિતા થકી તેઓ લીલા ઉપરાંત 'સત્ય' સુધીની યાત્રા પણ કરતા રહ્યા છે -

**‘શરીરથી આત્મા લગી, હકીકતથી સત્ય સુધીની
યાત્રા તે કાવ્ય નહીં હોય ?’**

તેઓ સતત કવિતાની વાંસળીના સૂર રેલાવતા રહ્યા છે. એ સૂરમાં જમુનાનાં વ્હેણ છે ને ક્ષાણનાં કહેણ છે; એ સૂરમાં મોહનની માયા મહેકે છે ને મોરપિચ્છ મરકે છે. ગીત એમને અત્યંત સહજ છે. લયલીલાના ધબકાર એમના હૈયાના ધબકારથી અલગ નથી. આથી જ તો, તેઓ લખે છે તેમ -

**‘તરણાંની જેમ મને ફૂટે છે ગીત
અને ઝરણાંની જેમ જાય વહેતાં.’**

S

**‘એક આછો હડદોલો એવો લાગ્યો
કે ગીતનો ઝોલો ઝૂલે છે દિનરાત !’**

કૃષ્ણની વાંસળીના સૂર તો એમણે રાધાના હૈયાથી ઝીલ્યા છે ને પછી ગીતોમાં એ સૂર રેલાવ્યા છે; કવિનું હૈયું જાણે ગોકળિયું ગામ છે.

**‘રાધાનું નામ તમે વાંસળીના સૂર મહીં વહેતું ના મેલો, ઘનશ્યામ !’
‘મારી ગાગર ઉતારો તો હું જાણું
કે રાજ, તમે ઊંચક્યો’તો પહાડને !’**

**‘મને અનહદના રંગમાં ડુબાડ્યા કરી,
તેં તો રાત આખી વાંસળી વગાડ્યા કરી.’**

નરસિંહ, મીરાં, કબીર, આખો, સુરદાસ તથા અનેક સંતકવિઓનાં પદોને એમણે ઝીલ્યાં છે. પ્રકૃતિનેય એમણે વાંસળીના સૂરની જેમ પીધી છે. ‘આવતી કાલ’માં તેઓ કહે છે :

**‘પંખીનો ટૂંકો ઘણીયે વાર મને ગીતનો ઉપાડ આપે છે
શિશિરમાં
જેનાં સઘળાંયે પાન ખરી ગયાં છે
એવા વૃક્ષને તો
પંખીનો ટૂંકો પણ પાંદડું લાગે.’**

એમની બહિર્મુખતા, વાચાળતા, ચાતુર્યની સાથે સાથે એમની ભીતર કવિનું એકાન્ત એમણે અકબંધ જાળવ્યું છે તથા કવિના મૌનનેય એમણે ઘૂંટ્યું છે. અને આથી જ તો તેઓ મૌનમાં ટહુકા ઘૂંટી શકે છે. શબ્દ અને કવિતાના સૂરની સાધના કરનાર આ કવિ પ્રાર્થના શેની કરે છે ?! -

‘મને ઘૂંઘવતા જળે ખડકનું પ્રભુ ! મૌન દો !’

આ કવિને એમનાં ગીતોમાં તો જાણે પંખીની ભાષા ફૂટી છે. અગમ લોકથી આવતા રહેતા અદીઠના અણસારાની ભાષા આ કવિ જાણે છે. ક્ષણ સાથે તથા અનંત સાથે આ કવિનો નાતો છે. માણસને અને જગતને તેઓ અપાર ચાહે છે એ એમનાં કાવ્યોમાં વારંવાર પ્રગટે છે. એક કાવ્ય - ‘કેફિયત’માં તેઓ લખે છે :

‘મને માણસમાત્રની તરસ છે.

S

**મને એક જ વાત સમજાયા કરે છે,
કે આ જગત ગમે એવું ન હોય તોપણ
ચાહવા જેવું છે.**

S

**ઉદાસી અને પ્રસન્નતાને એકાકાર કરીને
હું જગતના બજારમાં,
માત્ર મારી પ્રસન્નતાને વહેંચું છું.
મને વહેંચવાનો આનંદ છે.
તાણતૂસ કે ખેંચતાણનો હું માણસ નથી.**

S

**‘તારે આવવું હોય તો આવ,
અને ગાવું હોય તો ગા.
હું તો અહીં બેઠો છું,
મારી મહેફિલમાં
પ્રીતનો દરબાર ભરીને.’**

એમની આ કેફિયતમાં ક્યાંય લગીરે દંભ નથી; નિખાલસતા તથા ભીતરની સચ્ચાઈનો રણકો એમાં પમાય છે.

યંત્રસંસ્કૃતિના આક્રમણ પછી મંત્રશક્તિનો લોપ થતો ચાલ્યો એની વેદના, યંત્રતંત્રગ્રસ્ત મનુષ્ય ભીતરથી કેવો ખવાતો જાય છે એની પીડા, વ્યક્તિજીવનની સંકુલતા ને નગરજીવનની સમસ્યાઓ - વિટંબણા આદિ એમની અછાંદસ કૃતિઓમાં રજૂ થાય છે. આમ છતાં એમને માણસમાં, પ્રકૃતિમાં, શુભમાં શ્રદ્ધા છે.

પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘એકાન્ત’(૧૯૮૬)ના પ્રથમ કાવ્ય ‘નામ લખી દઉં’માં કવિ કહે છે :

**‘ફૂલપાંદડી જેવી કોમળ
મત્ત પવનની આંગળીએથી
લાવ, નદીના પટ પર તારું નામ લખી લઉં !’**

આ રંગદર્શી સર્જકતાનો આ-વેગ હજી ઓછો નથી થયો. હજીયે એમના વહેતા ચાલ્યા અક્ષરમાં તરંગની લયલીલાનો કલશોર મદીલો ધબકે છે. હજીયે એમને પતંગિયાંનું ટોળું ઘેરે છે. એક ડોસી ડોસાને હજી વ્હાલ કરે છે. જળને તળિયે લપાઈ બેઠી લીલને હજીયે

સૂર્યકિરણ જઈને મળે છે. સૂનકાર સમેટવા આવે એવો ટૂંકો ઉજ્યે કવિની ભીતર રેલાય છે. કવિના મૌનમાં ઉજ્યે હિમાલય ગળતો રહે છે. મંદિર સાથે પરણેલી મીરાંએ આધી રાતે દરશન માટે આંખ ઝરૂખે મૂકી છે. આ કવિના સૂરની એક ઠેસથી ઉજ્યે કાળ સરી પડે છે, કોઈ દરવાજો ભલે ખૂલતો નથી પણ દરવાજાની ભીતર કેવળ ટપકે છે ઝં, આ કવિને આવડે છે તારાઓની બારાખડી ઉકેલતાં ને ક્ષણની આંખડીમાં કશુંક આંજતાં. આથી જ તો શક્ય બને છે —

‘બંધ સમયનાં દ્વાર અને આ ક્ષણની ખૂલે બારી !’

આ કવિની વિધવિધ સ્વરની રમણા છેવટે ક્યાં જઈને જંપે છે ? —

‘વિધવિધ સ્વરની રમણા જંગી નીરવની વાંસળીએ !’

નીરવની વાંસળીના સૂરથી આપણને ભીંજવતા રહેતા આ કવિને અભિનંદન. ગુજરાતી ભાષાને સુરેશભાઈ જેવા કવિ મળ્યા, માણસ મળ્યા, કવિતાને તથા માણસને અપાર ચાહનાર મળ્યા એનો આનંદ વ્યક્ત કરીને વિરમું.

૨૭-૧૧-૨૦૦૭

યોગેશ જોષી

અનુભૂતિ

લીલ લપાઈ બેઠી જળને તળિયે;
સૂર્યકિરણને એમ થયું કે લાવ જઈને મળીએ !

કંપ્યું જળનું રેશમ પોત;

કિરણ તો ઝૂંકું થઈ કપોત.

વિધવિધ સ્વરની રમણા જંપી નીરવની વાંસળીએ !

હળવે ઊતરે આખું વ્યોમ;

નેણને અણજાણી આ ભોમ.

લખ લખ હીરા ઝળકે ભીનાં તૃણ તણી આંગળીએ !

(કાવ્યસૃષ્ટિ, ૧૯૮૬, પૃ. ૭૦)

— સુરેશ દલાલ

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર

પરિષદ-પરિવારના પ્રિય સ્વજનો,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના શ્રી એચ. એમ. પટેલ અનુવાદકેન્દ્ર દ્વારા પ્રદીપ ખાંડલાવાનો Beyond the Beaten Track નામનો આજના ૮૦ કવિઓ અને ત્રીસ જેટલા દિવંગત કવિઓની બસો જેટલી રૂપાંતરક્ષમ અને વિષય, કલ્પના, પ્રતીક અને સ્વરૂપની બાબતમાં વૈશિષ્ટ્ય ધરાવતી કાવ્યકૃતિઓનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. ત્રિદીપ સુહદે કરેલા નારાયણ દેસાઈ લિખિત મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનચરિત્ર ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’નો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ પ્રગટ થવાની તૈયારીમાં છે. વિનોદ મેઘાણીએ કરેલા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના સંક્ષિપ્ત અંગ્રેજી અનુવાદની દ્વિતીય આવૃત્તિ અને આલોક ગુપ્ત તેમજ વીરેન્દ્ર નારાયણ સિંહે તૈયાર કરેલા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ચાર ભાગોનો હિંદી અનુવાદ પણ પ્રસિદ્ધ થવામાં છે. આ બધી ઘટનાઓ આનંદદાયક એ માટે લાગે છે કે પ્રમાણમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી અંગ્રેજી કે અન્ય ભાષામાં અનુવાદપ્રવૃત્તિ ઘણી મંદ ગતિએ ચાલે છે, ત્યારે સ્થિતિ થોડી આસાએશ આપે છે.

સાહિત્યમાં આદાન-પ્રદાન થવું જોઈએ એમ આપણે કહીએ છીએ, પરંતુ ગુજરાતીમાં મુખ્યત્વે આદાન કરીએ છીએ, પ્રદાન નહીં. અન્ય ભારતીય ભાષાઓ કે અંગ્રેજી ભાષામાં ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રદાન નહિવત્ છે. કોઈ વેપારી માત્ર સ્થાનિક ભૂમિકાએ જ ઉત્પાદન કરે, તો એના ઉત્પાદનનો વિકાસ થતો નથી. પરંતુ એ એનું ઉત્પાદન અન્ય પ્રદેશમાં લઈને જાય, ત્યારે એની ગુણવત્તા અને એની વ્યાપકતાનો પ્રશ્ન આપોઆપ સમજાય અને ઉકેલાય છે. એ જ રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય એ માત્ર ગુજરાતી વાચકો પૂરતું સીમિત રહે, તો અંતે તે સાહિત્યના વિકાસને અવરોધક બની રહે છે.

એક સમયે ગુજરાતી સાહિત્યકારો રાષ્ટ્રીય સ્તર પર અંગ્રેજીમાં લેખન કરતા હતા. દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, કવિ કાન્ત, મણિલાલ નભુભાઈ જેવા સર્જકોએ અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે. પારસી લેખક જેહાંગીર એરચ સંજાનાએ અંગ્રેજીમાં ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે વિવેચન કર્યું છે. એમના સમકાલીન તારાપોરવાલાએ તો ગુજરાતી કવિતાનું અંગ્રેજીમાં એક ચયન પણ પ્રગટ કર્યું હતું. ગોવર્ધનરામની ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ચારેય ભાગની લખેલી પ્રસ્તાવનાઓ, દયારામ ગિડુમલ સાથેનો એમનો પત્રવ્યવહાર અને ‘સ્કેપ બુક’માં અંગ્રેજીમાં લખેલી છે. આનું સ્વાભાવિક કારણ એ હતું કે એ સમયે મુંબઈ રાજ્ય હોવાથી અંગ્રેજીમાં વ્યવહાર ચાલતો હતો. ભાષાવાર પ્રાંતરચના થઈ નહોતી. કચ્છથી કરાંચી સુધીનો વિસ્તાર મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં આવરી લેવાયો હોવાથી ગુજરાતીને બિનગુજરાતીઓ સાથે સ્પર્ધામાં રહેવાનું અનિવાર્ય બન્યું હતું, આથી એ સમયે સાક્ષરો મરાઠી, ગુજરાતી કે હિંદીના વિદ્વાન હોય, પણ અંગ્રેજીમાં વક્તવ્ય આપી શકતા અને લખી પણ શકતા. નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ ઠક્કર વસનજી વ્યાખ્યાનો અંગ્રેજીમાં આપ્યાં હતાં. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી અંગ્રેજીમાં જ બધી વ્યવહાર કરતા. ગુજરાતીનું પ્રશ્નપત્ર અંગ્રેજીમાં કાઢતા હતા ! વિવિધ ભાષાઓના શ્રોતાસમૂહ સમક્ષ ઉપસ્થિત રહેવાનું હોવાથી એ સમયના આપણા સાક્ષરોમાં અંગ્રેજીમાં બોલવાનો અને ચર્ચા કરવાનો મહાવરો હતો. જોકે એ

જમાનામાં વિચારપ્રેરક સાહિત્યનો મહિમા હોવાથી સર્જનાત્મક સાહિત્ય તરફ બહુ ધ્યાન અપાયું નહોતું. ગુજરાતી સર્જક પાસે અંગ્રેજીમાં લખવાની ક્ષમતા અને સજ્જતા હતી, પરંતુ એનો અનુવાદ કરવા વિશે કોઈ સભાનતા નહોતી.

આજે રાષ્ટ્રીય ભૂમિકાએ પણ અનુવાદ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી પણ અનુવાદ પર વિશેષ ઝોક આપે છે. એ સાચું છે કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રની એકતાની આધારશિલા કે એની એકાત્મતા માત્ર જુદાં જુદાં રાજ્યના લોકોના મેળાપથી સંધાય છે. ભાષા એ મેળાપનું મોટામાં મોટું સાધન છે. જો સમાજ ભ્રષ્ટ હશે તો ભાષા ભ્રષ્ટ હશે અને જો સમાજ વિકસિત હશે, તો તેની ભાષા પણ વિકાસ પામેલી હશે. બે ભાષા મળે એટલે માત્ર શબ્દ અને અર્થ મળતા નથી, પણ બે પ્રજાની માનસસૃષ્ટિનો મેળાપ સંધાય છે. બે સંસ્કૃતિઓનું મિલન થાય છે. આપણે ત્યાં યમુના, ગંગા અને સરસ્વતીના ત્રિવેણીસંગમની વાત છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા, રાષ્ટ્રભાષા અને રાજ્યભાષા ત્રણેયનો મેળાપ થાય, ત્યારે આત્મીય ઊભું થાય. જેમ ઓરોવીલામાં એક વિશ્વનગરની કલ્પના કરી છે, તે રીતે વિશ્વભાષાના નગરની કલ્પના કરવી જોઈએ.

આજે વિકસિત સમાજમાં અનુવાદનું ઘણું મહત્ત્વ છે. એક અર્થમાં કહીએ તો અન્ય ભાષા શીખવી તે એ ભાષાના માણસની નજીક જવા બરાબર છે. એક પ્રદેશની ભાષા સાથે બીજા પ્રદેશની ભાષા મળે, ત્યારે પ્રદેશ-પ્રદેશ વચ્ચે એક સેતુ સંધાય છે. અનુવાદપ્રવૃત્તિ આવો ઘરોબો સર્જે છે. ભાષા એ જે તે માનવીના મગજની નોંધ અને એનું માનસવિશ્વ છે. ભાષાથી જ એ પ્રદેશ અને એના અંતરંગને જાણી શકાય છે.

અનુવાદક દ્વૈભાષિક હોય તે અનિવાર્ય છે, પરંતુ એની સાથે એના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ભેદને જાણવા જોઈએ. ‘કળશ’ શબ્દનો ગુજરાતીમાં જુદો અર્થ થાય, જે લોટો શબ્દથી બતાવી શકાય નહિ. મયૂરવાહિની અને હંસવાહિની જેવા શબ્દોને યોગ્ય સંદર્ભમાં સમજાવવા જોઈએ. અનુવાદપ્રવૃત્તિ કરતી વખતે એના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભને લક્ષમાં લેવાય.

ભાષાને જાણો, તેથી ભાષા આવડે તે સાચું પણ ભાષાને જાણવી અને એનું સ્પંદન અનુભવવું તે જુદું છે. કાલિદાસના ‘શકુંતલ’માં શકુંતલા દુષ્ટતને ‘રક્ષ અવિનય’ કહે તે પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ, પશ્ચિમના વાચકને એની પાછળ શકુંતલાના ભાવવિશ્વનો ખ્યાલ ન આવે અથવા તો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં માનચતુર ‘અલ્યા પલ્લુ !’ કહે, તેને અનુવાદિત કરવું તે લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું છે.

આમ, ભાષા માત્ર વ્યાવહારિક સાધન સાથે ભાવનાત્મક સાધન વિશેષ છે. એ પરસ્પરને એકાકાર કરવાનું મહત્ત્વનું કામ કરે છે. આથી જ અનુવાદની પ્રવૃત્તિ વર્તમાન સંદર્ભમાં અતિ આવશ્યક છે. એનાથી તમે ભાષકની અંતઃસ્થિતિને અને એના અંતરાત્માને ઓળખી શકો છો. કોઈ પણ પ્રજાને ઓળખવા માટે માત્ર બાહ્ય બાબત પૂરતી નથી. જેમ માત્ર મકાનને ઓળખીએ તે પૂરતું નથી, તેમાં વસનારાને જાણવા જોઈએ. એ જ રીતે ભાષા દ્વારા તમે એની આંતરિક જાણકારી મેળવી શકો છો. એ દષ્ટિએ અનુવાદ એ માત્ર અભિવ્યક્તિ નથી. ફક્ત એક ભાષાની વાત બીજી ભાષામાં પ્રગટ કરે છે તેટલું જ નથી, પરંતુ એક માણસને બીજા માણસની લગોલગ લાવીને એ સંવાદનું માધ્યમ રચે છે. એક સેતુ બને છે. એના દ્વારા પ્રજાનો ‘આઉટરસ્કેચ’ નહિ, પણ ‘ઇનરસ્કેચ’ મળે છે. આ સંદર્ભમાં

શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ દ્વારા કરેલા અનુવાદકાર્ય પર વિચાર કરવો જોઈએ. એમણે સાત મરાઠી કવિઓના કાવ્યોના ગુજરાતી અનુવાદ કરાવ્યાં. સ્કેન્ડિનેવિયન ભાષાની કવિતાના અનુવાદો પણ પ્રગટ કર્યાં.

અનુવાદ એ સંસ્કારવિનિમય અને વિચારનું માધ્યમ છે. અનુવાદથી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ થાય છે અને કેવળ વ્યવહાર નહિ, પણ એના દ્વારા ઊંચી વિદ્યા અને જ્ઞાનવિજ્ઞાન પામી શકાય. અનુવાદ કરવાથી એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં ગતિ થાય છે અને તેથી લાંબે ગાળે ચેતોવિસ્તાર થાય છે. ઇંગલેન્ડની સંસ્કૃતિ જાણવા માટે શેક્સપિયરને જાણવો જોઈએ તેમ કાર્લ માર્ક્સે પણ કહ્યું છે. બંગાળના મધ્યમ અને ભદ્ર વર્ગના લોકોનું સમાજજીવન જાણવા માટે શરદચંદ્ર યટ્ટોપાધ્યાયથી બીજો કોઈ સર્જક કે વ્યક્તિ નહિ મળે. આ રીતે અનુવાદથી સમ્યક સમજણનો વિસ્તાર થાય છે અને હૃદયનો વ્યાપ વધે છે.

અનુવાદકે મૂળ લેખકને વધુ ને વધુ ન્યાય કરવા માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. અનુવાદમાં અનુવાદકનું શીલ પણ પ્રગટનું હોય છે. અનુવાદ ઊંચા હૃદયની સહૃદયતા વિના શક્ય નથી. નગીનદાસ પારેખ એક એક શબ્દને માટે શબ્દકોશો ઉથલાવતા અને એમાં ન મળે તો એ ભાષાના તજજ્ઞને વહેલી સવારે મળવા જતા. એ અર્થમાં અનુવાદ સત્યસાધના અને એની સાથોસાથ વિવેકની સાધના છે. ‘કાવ્યવિચાર’નો અનુવાદ કરતી વખતે તેઓ તેના લેખક સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તાને પત્રથી પુછાવતા હતા.

આપણા બહુભાષી દેશમાં અનુવાદ દ્વારા જ ભારતીયતાની ખોજ કરી શકીએ અને એ જ રીતે ગુજરાતની અસ્મિતાનો અન્યને પરિચય આપી શકીએ. ગુજરાતી ભાષાના બહુ જૂજ ગ્રંથોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થયો અને એને પરિણામે રાષ્ટ્રીય સ્તરે ગુજરાતી સર્જકોને યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થયું નથી. કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા અંગ્રેજીમાં ‘ઇન્ડિયન લિટરેચર’ અને હિંદીમાં ‘સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય’ જેવાં દ્વૈમાસિકોમાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઘણા ઓછા અનુવાદ પ્રગટ થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પાસે ગુણવત્તા છે, પરંતુ અહીં સુધી આપણે પહોંચી શક્યા નથી તે હકીકત છે.

બંગાળી અને મરાઠી ભાષામાંથી આપણે ખોબે ખોબે સાહિત્ય લીધું, પરંતુ મરાઠી અને બંગાળી ભાષામાં આપણી કેટલી ઉત્તમ કૃતિઓ પહોંચી એ તપાસનો વિષય છે. માત્ર ઉદાહરણ તરીકે કહીએ તો રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈની ‘ભારેલો અગ્નિ’ કે કાકાસાહેબ કાલેલકરના નિર્બંધોના અનુવાદ પણ ત્યાં પહોંચી શક્યા નથી.

આ કામ કઈ રીતે થઈ શકે ? આને માટે પહેલું કાર્ય એ કરવાની જરૂર છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય અને તેમાંય શિષ્ટ સાહિત્યના ઉત્તમ ગ્રંથોનો અનુવાદ કરવો જોઈએ. એવી ઉત્તમ કૃતિઓ શોધવી જોઈએ કે જેમાંથી ગુજરાતનો સ્વભાવ, માનસ અને ભાવના-જગતનું દર્શન થાય. જેમ શો-કેસમાં ઉત્તમ ઘરેણાં મૂકવામાં આવે છે, એ રીતે ગુજરાતનું શિષ્ટ સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યમાં જે ઉત્તમ હોય તે અનુવાદ કરીને મૂકવું જોઈએ. જેમ કે ઉત્તર ગુજરાતના જનજીવનનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ‘માનવીની ભવાઈ’નો કે સોરઠના વટવ્યવહાર અને ભાવનાજગતને દર્શાવવા માટે ‘સોરઠ તારાં, વહેતાં પાણી’નો અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદ ઉપયોગી બને. આમ વગ વધારવા કે મૈત્રી માટે નહિ, પરંતુ ‘આટલું ગુજરાતની બહાર જવું જ જોઈએ’ એવા ખ્યાલ સાથે અનુવાદકાર્ય થવું જોઈએ.

આવા અનુવાદકાર્યમાં સર્જકોએ વધુ રસ લેવો જોઈએ. વિખ્યાત રશિયન નવલિકાકાર અને નાટ્યલેખક એન્ટન ચેખોવ સર્જનકાર્ય સિવાયની પળોમાં અનુવાદકાર્ય કરતા હતા. સવારથી સાંજ સુધી સર્જકમાં સર્જકતાનો ઉદ્રેક હોતો નથી. એ તો થોડો સમય, તેનો 'મૂડ' હોય ત્યાં સુધી હોય છે. હવે જ્યારે સર્જકતા(ક્રિએટિવિટી)નો ગાળો ન હોય, ત્યારે તે અનુસર્જન કે અનુવાદ કરતો હોય છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીનાં અનુસર્જનોમાં મૂળની વસ્તુને પકડીને તળ ભાષામાં થયેલી રજૂઆત આસ્વાદ્ય છે. 'રવીન્દ્રવીણા' એ ઉચ્ચ સ્તરનો અનુવાદ ભલે ન હોય, પરંતુ 'રવીન્દ્રવીણા'ને રવીન્દ્રનાથ જેટલી લોકપ્રિય કરી શક્યા નહીં, તેનાથી વધુ ઝવેરચંદ મેઘાણી આસ્વાદ્ય બનાવી શક્યા. મુખ્ય વાત મૂળ સર્જકના અંતરનો પડઘો અનુવાદમાં અનુભવાય તે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અમદાવાદના અધિવેશનમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના ભાષણનો અનુવાદ કરવાનું કામ ગાંધીજીએ બજાવ્યું હતું અને એમણે એનો મર્મ પામીને વાત કરી હતી. આમ અનુવાદક પાસે અન્ય ભાષાના મર્મને પકડવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ. ભાષાંતર કરતાં અનુવાદ મુશ્કેલ છે. ભાષાંતરમાં જે લખ્યું હોય તેનો અનુવાદ હોય, પરંતુ અનુવાદમાં તો મૂળની પાછળ વધુ સૂક્ષ્મતાપૂર્વક જવાનું હોય છે.

દક્ષિણ ભારતમાં અંગ્રેજીના ઘણા અધ્યાપકોએ દક્ષિણ ભારતની ભાષાઓમાંથી અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યા, જેથી આજે સમગ્ર દેશમાં દક્ષિણ ભારતના સર્જકો વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. દિગ્વીશ મહેતાનું અહીં સ્મરણ થાય છે. પણ આવા ગુજરાતી સાહિત્યનો અનુવાદ કરનારા અંગ્રેજીના અધ્યાપકો આપણે ત્યાં કેટલા ?

ખરેખર તો વ્યવસાયી ધોરણે અનુવાદકો તૈયાર કરવા જોઈએ. લેખક કે પ્રાધ્યાપકની જેમ અનુવાદક તરીકે કારકિર્દી ઘડી શકાય એવી શક્યતા સર્જવી જોઈએ. કન્નડ સાહિત્યકાર શ્રી યુ. આર. અનંતમૂર્તિએ તો કહ્યું હતું કે યુનિવર્સિટી અને સરકાર મળીને ચારેક વ્યક્તિને અન્ય રાજ્યોમાં મોકલે. તેઓ ત્યાંની ભાષા જાણે અને ત્યાં રહીને એની સંસ્કૃતિનો માહોલ સમજે કારણ કે એમણે માત્ર કૃતિનું ભાષાંતર કરવાનું નથી, પરંતુ એનું સાંસ્કૃતિક રૂપાંતર પણ આપવાનું છે અને આવા અનુવાદકોને સારું એવું પારિશ્રમિક પણ મળવું જોઈએ.

ભાષાશિક્ષણમાં અનુવાદનું પ્રશ્નપત્ર હોવું જોઈએ. શ્રી ઉમાશંકર જોશી કહેતા કે, એક ભાષા શીખ્યે ન ચાલે. આથી તેઓ સ્નાતક કે અનુસ્નાતક કક્ષાએ કોઈ પણ વિષય 'એન્ટાયર' લઈને વિદ્યાર્થી ઉત્તીર્ણ થાય તે પસંદ કરતા નહીં. એકલું ગુજરાતી ન ચાલે કે એકલું અંગ્રેજી ન ચાલે. અનુવાદ એ તો એક ધરતીનો ધરુ ઉપાડીને બીજી ધરતીમાં રોપવા જેવું કામ છે. એ સાચું છે કે અસલ તે અસલ છે અને પ્રતિબિંબ તે પ્રતિબિંબ છે. પરંતુ એવું પ્રતિબિંબ ઝિલાવું જોઈએ કે જેથી મૂળનો ખ્યાલ આવે.

વળી ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર થયેલો અનુવાદ પણ અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાતા પાસે સંપાદિત કરીને પ્રગટ કરવો જોઈએ, કારણ કે વર્તમાન સમયની અંગ્રેજી ભાષામાં એ અનુવાદ લખાયેલો હોય તો જ વાચકોને એ વધુ સુવાચ્ય લાગે છે. આપણે ત્યાં અનુવાદિત કૃતિઓની સમીક્ષા ભાગ્યે જ યોગ્ય રીતે થાય છે. મોટે ભાગે તો અનુદિત પુસ્તકના કૃતિપરિચય પછી છેલ્લે લટકણિયા રૂપે અનુવાદકનો અનુવાદ કેવો છે, તેનો એકાદ-બે વાક્યમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. હકીકતમાં અનુવાદિત કૃતિની સમીક્ષાની સાથોસાથ

અનુવાદકે આમાં કેવી ઉપલબ્ધિ મેળવી છે એની વાત પણ કરવી જોઈએ.

બ્રાહ્મિલના પાઉલોએ પોર્ટુગીઝ ભાષામાં એનું પુસ્તક લખેલું હતું, પરંતુ તે અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થતાં એનું પચાસ ભાષાઓમાં ભાષાંતર થયું અને એ વિશ્વભરમાં જાણીતો થયો.

આપણા ઉત્તમ સાહિત્યને અન્ય પ્રદેશોમાં અને દેશોમાં પ્રચલિત કરવું હોય તો એનો અનુવાદ કરવાનું-કરાવવાનું કામ થવું જ જોઈએ. આપણે આપણા સર્જકોને ગુજરાતની બહાર જાણીતા કરી શક્યા નથી ત્યારે આ વિષયમાં ગંભીરપણે વિચારવું જોઈએ. ગુજરાતના વિદ્યાજગતે અને પરિષદ, અકાદેમી જેવી સાહિત્યસંસ્થાઓએ આ દિશામાં ઘણું કરવાનું બાકી છે.

પરિષદ-પરિવારના પ્રિય સ્વજનો સાથે પત્ર દ્વારા વાતચીત કરવાની જે તક મળી તેના આનંદ સાથે આભાર.

— કુમારપાળ દેસાઈ

પરિષદના આજીવન સભ્યો જોગ...

આદરણીય મુરબીઓ અને મિત્રો,

'પરબ'ના છેલ્લા કેટલાક અંકોથી આપ સૌને ઉદ્દેશીને અપીલ કરવામાં આવી રહી છે. 'પરબ'ના વાર્ષિક સાડાત્રણ લાખના ખર્ચને પહોંચી વળવા તેમજ 'પરબ'ને રૂપરંગ તથા સામગ્રીથી વિશેષ સમૃદ્ધ કરવા પરિષદના દરેક આજીવન સભ્ય પોતે જે રકમમાં આજીવન સભ્યપદ મેળવ્યું હોય તે રકમ અને પરિષદના આજીવન સભ્યપદ માટેની હાલની રકમ રૂ. ૨૦૦૦ વચ્ચેના તફાવતને ધ્યાનમાં રાખી યોગ્ય રકમ પરિષદને મોકલી આપે તેવી પરિષદની વિનંતીનો ઉમળકાભર્યો પ્રતિભાવ સાંપડ્યો છે. કેટલાક સભ્યોએ તો તફાવતની રકમ કરતાં પણ વધુ રકમ મોકલી છે. અત્યાર સુધીમાં આ રીતે પરિષદને રૂ. ૨,૮૧,૮૪૦નું દાન મળ્યું છે ને દાનનો આ પ્રવાહ ચાલુ છે.

આ રકમ મોકલાવવાની બાકી હોય તેવા સભ્યોને મારી હૃદયપૂર્વકની વિનંતી છે કે તેઓ સત્વરે પોતાને યોગ્ય લાગે તેટલી રકમનો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નામનો ચેક અથવા આટલી રકમ રોકડેથી મોકલી આપે.

'પરબ'ના મે ૨૦૦૭ના અંકથી બદલાયેલાં રૂપ-રંગ આજીવન સભ્યોના ઉત્સાહ અને ઉમળકાને આભારી છે.

રતિલાલ બોરીસાગર

વહીવટી મંત્રી

બે કાવ્યો | નલિન રાવળ

૧. પિનાંગ

બુદ્ધનાં નયન સમો સમુદ્ર શાન્ત
સમીર મંદ્ર મંદ્ર વાય
ચેત ચેત અભ પર
તરે ગરુડ
માર્ગ માર્ગ જૂલતી સર્ગ વૃક્ષહાર
ડાળડાળ
પર
ઊડે વિહંગ
બાગમાં રમે શિશુ ઊડે ફૂવાર
સ્હેલતા સ્વજન વહાવી વહાલ
વાહનો સરે અનેક સરસરાટ
હોય શું ન ઊડતાં પર્તગિયાં હજાર ?
ભવ્ય સૌ મહાલયો સુરમ્ય દેવળો
ઝળાંઝળાં વિશાળ મોલમાં ફરે પ્રવાસીઓ
અષાઢ નીર ઝરમરે
જ્યોર્જ ટાઉન પાર્કના વળાંક પાસ
ધપે ધીરે શ્રમિક,
નાસિકા નયન ગ્રીવા સુડોળ
યુવા મલય સ્ત્રીઓ ઉછાળી સાંજ
હાસ્યમાં
સુદૂર દષ્ટિ પાર થાય
સ્વપ્ન રમ્ય આ પિનાંગ
ગુલાબની સુવાસના સમું
મધુર ગીતની સુરાવલિ સમું
છવાય અંતરે
ધીરે ધીરે...

૨. કલેરમોન્ટ હોટેલ સિંગાપોર

ડિસેમ્બર મહિનાની શાંત શીતલ રાત્રિ
ઈશુના કરુણામય નેત્રોની દષ્ટિથી પ્રભામય રાત્રિ
આ સૌહાર્મણ નગર પર પથરાયલી છે.
કલેરમોન્ટ હોટેલની બાલ્કનીમાં ઊભો
સાંભળું
હૃદયના છંદોમય ધબકાર
જોઉં
તૃણછાયા મેદાનમાં સ્હેલાણી
હરેફરે કિલ્લોલ કરે,
જાઝ મ્યુઝિકમાં ગુંજતી
મુસ્તફા શોપિંગ મોલની માળ પર માળ
ઝળહળતી દુકાનો
પ્રવાસીઓનાં વૃંદ જા-આવ કરે
(એસ્કેલેટર ઉપરનીચે સરકે.)
પવને પથરાય
મહાલયોની હાર વચ્ચાળ
મંદિરની ઝલરના રણકાર,
ઓર્થોડ રોડ
સ્વપ્નની જેમ સરે
દરિયાના પ્રોજવલ મોજાંઓ પર
પંખીઓના સ્વર લહરાય,
સપ્ત પુલોની કમનીય કમાનો નીચે
વહી રહી નદીને તટ
સિંગાપોરના સર્જક-સ્વપ્નદ્રષ્ટાની
આરસ પ્રતિમા ચંદ્રની ચાંદનીમાં લયલીન.
મનોમન સંબોધું :
સર ટોમસ સ્ટેમફોર્ડ રાફ્લ્સ
તમને વંદું છું - અભિનંદું છું.
બહાર
ક્રિસમસ કેરોલની લહરી પર
રાત્રિ તારકોની પાર સરી જાય
નગરજનોના સૌહાર્દને હૃદયમાં સંભરી.
પોઢી જાઉં સ્મરણોની સુવાસિત પથારીમાં.

ત્રણ કાવ્યો | ધીરુ પરીખ

૧. સ્થિતપ્રજ્ઞ

અહોહો આ ગાડી તો કેટલી હકડેઠઠ છે !
 ના, માત્ર અંદર છે તેટલાં જ કેં નહિ
 ઉપર છાપરે પણ અનેકાનેક છે
 વળી બારી-બારણો લટક્યાં તે તો જુદાં સહી.

આ બધો જ ભાર વેઠારીને ઊપડી છે ગાડી -
 ઊભી રહેતી, ઊપડતી - ધબકતી નાડી.

વચ્ચે વચ્ચે કેં કેટલાંય પ્રવાસી ઊતરી પડે છે,
 ક્યાંક ચડે છે પણ ખરાં; ગાડીને ક્યાં કશું નડે છે !
 એ તો બસ ચાલવું ને ચાલવું એવો ધર્મ સ્વીકારી
 આગળ ને આગળ અંત લગ જાય હંકારી.

પણ જ્યાં પહોંચે છેલ્લે સ્ટેશને ત્યાં ખાલીખમ;
 શું શું ઊંચક્યું, શું શું ખેંચ્યું, શું શું ઉતાર્યું.
 તેની લેશ નહીં ગમ.

અને એટલે જ ત્યાં તે ઊભી રહી સ્થિર,
 જાણે કોઈ સ્થિતપ્રજ્ઞ મુનિવર ધીર !

૨. ખાલીપો

ગાડી નથી કહેતી મારે કેટલી સફર છે ખેડવાની બાકી
 કહેતી નથી ક્યારેય તે : હું તો હવે થાકી.

પ્રથમ અને અંતિમ સ્ટેશન વચાળ
 ચાલવું જ, ચાલવું જ - એ જ છે સંભાળ.

ક્યાંક રહેવું પડે ઊભું તો ઊભી રહી,
 કદી ધીમે કદી વળી ઝડપથી વહી.

ક્યારે વાગે સિસોટી ને ફરફરે લાલલીલી ઝંડી -
 જરી વાર ઊભી રહી, પાછી દોડવા તે મંડી.

એકીઆસે દોડવે જતી આસલગ ઠેઠ,
 ભર્યાની તો તમા નહોતી, કોણ કહે ખાલીપાને વેઠ ?

૩. ગરવું-વરવું

આ ગાડી તો કમાલ છે, ભાઈ;
 ક્યારની એ દોડ્યા જ કરે છે, દોડ્યા જ કરે છે !
 જાણે કોઈથી પણ ના એ કદી ડરે છે :
 દોડવામાં જ એની છે જાણે કેં વડાઈ !

પણ લો, આ તો ત્યાં જ અટકી
 શું એની દોડ એને જ હશે કેં ખટકી ?
 નથી ફરકતી લાલ ઝંડી
 તો શીદને ગતિ મ્યાન કરી ઊભી રહી રણચંડી ?

બારીમાંથી જરા ડોકું કરું બહાર
 તો પાટા ઓળંગી રહી પશુની લંગાર.
 ગતિ સામે છે ગતિનો અવરોધ
 દોડતી ત્યારે કચવાતો, ઊભી ત્યારે વ્યાપી રૂહે કોધ.

ગતિનો અતિશય અને ગતિનો વળી લોપ
 આ બે બિન્દુ વચ્ચે મુસાફરે કરવો ન કોપ.
 ગાડીમાં બેઠાનું આ છે ગરવું પ્રમાણ
 સમજે ના, એનું બેસવાનું વરવું તું જાણ.

બે કાવ્યો | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

૧. બચો અને બચાવો

તમે ગોળ ખાધો
તમને ગળ્યું લાગ્યું
તેથી અમને કેવી રીતે ગળ્યું લાગે ?
તમારું ગળ્યું
અમારે માટે સાડા સોળ આની બળ્યું.
અમને અમારી રીતે ચાખવા દો.
અમારું કડવું ય અમને મુબારક.
ફાટેલા ગળાથી કર્કશ ગાઈ ગાઈને
તમને ગળ્યું લાગ્યું એનો જોરશોરથી પ્રચાર ના કરો.
ગોળ પોતાનો ખૂણે ખાઈએ - એ મંત્ર તમે ભૂલી બેઠા છો.
ભૂલી જાઓ કે તમારો કોઈ સંભવ છે.
અમારો ઉદ્ધાર કરવાની કોઈ જરૂર નથી.
અમને હાંકી હાંકીને
તમારા ચરિયાણ ભણી ન વાળો.
અમારું ચરિયાણ અમે ખુદ શોધીશું.

દરેક પેઢીને એનું મોં હોય છે
એની જીભ હોય છે
એનો સ્વાદ હોય છે.
અમારો ભાર ખેંચવાનું નાટક કરતાં કરતાં
અમારી જ પાસે
તમારો ભાર ન વહાવો.
ઓ ધુરંધરો,
બચો અને બચાવો.

૨. હાથ છોડું એટલી જ વાર

નીકળ્યો છું નાની દમણથી મોટી દમણ જવા.
ઉપર
કાળા ધુમાડાના ગોટેગોટા જેવાં વાદળો ઝળૂંબે છે
હથોડાઓ જેવો વરસાદ એકસરખો ટીપાઈ રહ્યો છે
તણખાઓ જેવા શીકરો ચોતરફ ઊડી રહ્યા છે
કરવતી જેમ વીજળી અવારનવાર ફરી રહી છે.
બુલડોઝર જેવો પવન પછડાઈ રહ્યો છે.
આમ જોઈ તો નાની દમણ હચમચી રહી છે
તેમ જોઈ તો મોટી દમણ હચમચી રહી છે.
નીચે
ભયંકર વિક્રેલી દમણગંગા
છલંગ લગાવતી, જેને ને તેને તાણતી લઈ જતી દોડી રહી છે.
જળનાં જડબાંઓ થાંભલાઓને ભચડી રહ્યાં છે.
હું પુલ પર છું, અધવચે.
ન ત્યાં જઈ શકું છું
ન અહીં રહી શકું છું
તૂટવા કરતો પુલ હમણાં તૂટશે
આ... આ... આ... તૂટ્યો. તૂટ્યો. ને
લટકી પડેલા પુલના કોઈ છેડા પર
હું લટકી પડ્યો છું આ ક્ષણે.
હવે તો હાથ છોડું એટલી જ વાર.

ઝળહળવું છે | ધૂની માંડલિયા

સાવ જ નવા ઈશ્વર તને મળવું છે,
કાં તો પછી, જાતે જ ઝળહળવું છે.
આવ્યા હજી હમણાં જ ને કહે ઘાસો :
'થોડો સમય રોકાઈ નીકળવું છે.'
ક્યાંથી મળે ઈશ્વર તને, તારે તો
અકબંધ રહેવું છે ને ઓગળવું છે.
એકવેરિયમની માછલી પૂછે છે :
વરસાદ શું છે ? આજ તો પલળવું છે.
કાલે મળીશું સામટું, કારણ કે -
આજે અગાશીને જ, ટળવળવું છે.
મીરાં તમારી ભીતરે જે ગુંજતું
ના કાન જાણે એમ સાંભળવું છે.

અધૂરો ખેલ | પ્રફુલ્લા વોરા

કે શોધું ! ક્યાં તાળું ક્યાં ફૂંચી,
નામ રટંતાં જે સુખ ચાખ્યું,
એ માળા મેં ગૂંથી... કે શોધું...
યુગયુગથી હું શોધું છું કોઈ લખવા જેવો અક્ષર,
કાગળ-લેખણ હાથ લઉં ત્યાં કેમ બધું છુમંતર.
એકલ-દોકલ વાત નથી આ,
બંધ ગઠરિયાં છૂટી... કે શોધું...
ભૂરી-તૂરી ભમણા લઈને દોડ્યા કરવું આગળ,
આજે નહીં તો કાલે ઊગશે, સુખનાં થોડાં વાદળ,
અંતે તો આ ખેલ અધૂરો,
ને ચોપાટું પણ ઊઠી... કે શોધું...

બે કાવ્યો | શંભુપ્રસાદ જોશી

૧. વેદના

પ્રેમહીણી બંદગી સાલ્યા કરે !
તું-વિહોણી જિંદગી સાલ્યા કરે !
નાંગરેલી નાવ લ્યો ઝોકે ચડી,
છો ધજા બેબાકળી હાલ્યા કરે !
ગીત લીલેરું અહો રેલાય, પણ
પિંજરાની વેદના ફાલ્યા કરે !
અંધ મેડી આ નિસાસા નાંખતી,
ટોડલાના મોર તો મ્હાલ્યા કરે !
સાવ સામે વ્હાણ તરતાં મોજથી,
ડૂબતો જન પાંદડું ઝાલ્યા કરે !

૨. કુંકુમબિંબ

આંખો હજી
માં...ડ ખૂલી - ક્યહીંકથી
સૂરજબિંબ પેઠું
ઘર મહીં,
સઘળું ઝળાંઝળાં -
એકેકને કાન વિષે
કશું કશું કહી જતું !
મુજ દષ્ટિનેયે
દોરી જતું છવિ ભણી
તવ સૌમ્ય શાંત !
સોહે લલાટ - જ્યહીં
કુંકુમબિંબ છલ્છલે
આશ્વેષવા
તટ સમા મુજને !
સંતપ્તતા વિરહની
ક્ષણમાં વિલુપ્ત !

મારામાં | સુધીર પટેલ

લાગી ક્યાં કોઈ આગ મારામાં ?
તોય કાં નાસભાગ મારામાં ?
મેળ એનો હજી નથી પડતો,
શોધતું કોઈ લાગ મારામાં !
ક્યાંય ઉત્તર મળ્યો નહીં એથી,
કાઠું હું એનો તાગ મારામાં.
યાદ એ આવતાં જ મ્હોંકે કે,
એક આખોય બાગ મારામાં.
ડૂબકી માર તો મળે એ પણ,
એમનો છે પ્રયાગ મારામાં !
રાતભર કેં બળે ગઝલ 'સુધીર',
સામે બેસીને જાગ મારામાં !

વ્યથાકથાકાળથી આગળ | પ્રાણજીવન મહેતા

અથડામણ થતી રહે અંદર અંદર
ડોકિયું કરી જોઉં -

સુંવાળપની શૈયા પાથરી
ફુતકારે ફેણ માંડી સરપ
ડંખવા તત્પર - તત્કાલ.

કથિત કાયા - વાચા વિહીન - ત્વચાને
જગાડવા મથું મિથ્યા.

વ્યથાકથાકાળથી સાવ અજાણ
જાણે-અજાણ્યે આરંભું
અંત-કાળ-હીન યાત્રા.

વય વેતરી જોયા કરું
જગત-ગત જાણ વગરના જન્મારાથી
ખોયા કરું ગત-જગત જાણી જાણી.

અબોલ-બોલ સમજવા મથું
ત્યાં ભાલા ભોંકાર
છાતી વગરના છળમાં.
આરપાર ઊતરી જાય
હાડચામ ઠામ-નામ ચૂંથતા -
બસ દેખી રહું / કણસ નામે જપમાળ જપું.

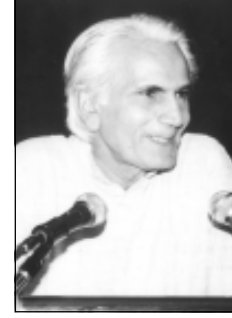
પળમાં ભૂંજાઈ જાય પડઘા
ત્વચા પર તરે તરાપા
જોઈ રહું, ના, કાન દઈ સાંભળું
અથડામણના અંદર અંદર ઊઠતા અવાજો અનેક.

r

અનુવાદ

આ એક નદી | રઘુવીર ચૌધરી

અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા

દે. વૃષ્ટિ. : 5-2-1938

જ.સ્થ. અને વતન : બાપુપુરા (જિ. મહેસાણા) s એમ.એ.,
પીએચ.ડી., અધ્યાપન s કા.ગ્રં. : 'તમસા' (૧૯૬૭, સં.
૧૯૭૨), 'વહેતાં વૃક્ષ પવનમાં' (૧૯૮૪), 'ફૂટપાથ અને શેઢો'
(૧૯૯૭)

રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૭૫), સાહિત્ય અકાદમી,
દિલ્હીનો પુરસ્કાર (૧૯૭૭), નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૯૯),
ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો ગૌરવ પુરસ્કાર (૨૦૦૧).

આ એક નદી | રઘુવીર ચૌધરી

દર્પણમાં
મારા ચહેરાની પાછળ
હજીય વહેતી
આ એક નદી
નામે સાબરમતી.

અમથી અમથી ખમચાતી
મારી નીંદર પરથી પસાર થતી.
સવારે ધુમ્મસમાં ભળીને
લગભગ પુલ નીચે એ
અટવાઈ જતી
અને ચારે કોર જાગતા
અવાજમાં ખોવાઈ જતી
એની જાણીતી ગતિ.

એકસામટી એ અદૃશ્ય થતી
આ શહેર જેટલા જૂના આકાશમાં
ને વળી પાછી ઊતરતી
સ્મરણમાં સચવાઈ રહેલ
પર્વતની તળેટીમાં.

એમ તો એ તળેટીથી તે છેક
અમારા મકાનને ટેકો દેતી
દીવાલ સુધી
એનાં પૂર ચડી આવ્યાં છે.
પણ અમે બારણાં ખોલીને
બહાર આવીએ તે પહેલાં
એ ઓસરી ગયાં છે.

આ વર્તમાન બહારની
કોઈક ક્ષણે
ખુલ્લી રહી ગયેલી બારીમાં થઈને
એનું પ્રતિબિંબ
દર્પણની પેલી ગમ વહી જાય છે
અને વલ્લે જ જાય છે
છેક જોગના ધોધ સુધી.
હા, છેક જોગના ધોધ સુધી.

પહેલાં તો અમે
જોગના ધોધનાં બે પ્રતિબિંબ
જોયેલાં જે આંખોમાં
તે હજીય યાદ છે.
હા, હજીય યાદ છે પણ
સાંભળીએ છીએ કે
જોગનો ધોધ સુકાઈ રહ્યો છે,
આ નદીની જેમ.

અમે માનવા તૈયાર છીએ
કે હજીય પૂર આવશે.
પણ સવારે દીવાલની પાછળથી
કે રાત્રે અધખૂલી આંખે
અમે જોઈએ છીએ કે
સુકાઈ રહી છે આ એક નદી
નામે સાબરમતી.

A River This One | Raghuvveer Chaudhari

Still flowing in the mirror
past my face is this
a river named Sabarmati¹.
Hesitant without reason
she sneaks over my sleep.

Almost below the bridge
the river blending
with the morning smog
gets into a tangle
its familiar flow gets lost
in the rising hubbub.

The river vanishes suddenly
in this sky old as the city
and again descends
into its basin by the mountain
stored in my memory.

1. The river that flows past the city of Ahmedabad.

Its flood waters have
indeed inundated
all the land
from the river's banks
to the wall buttressing
our house.

But they have receded
even before we could
leave our gate.

At some moment
outside the present
its reflection exits
from the window left open
and flows
on the other side of the mirror
and keeps flowing
all the way to Jog Falls².
Yes, all the way to Jog Falls.

We still remember
the two reflections in our eyes
at Jog Falls
we had seen earlier³.

Yes, we still remember;
but we hear that
Jog Falls are drying up-
like this river.

We are ready to believe
that a flood may still come.
But from behind the wall at dawn
or with half-open eyes at night
we keep seeing a river drying up
this river named
Sabarmati.

2. India's highest waterfall 3. Reflections of the falls and a maiden,
as clarified by the poet.

Tr. : Pradip Khandwalla

(મગઠ થનાર સંચય 'Beyond the Beaten Track'માંથી)

જાણે કે ફસડાઈ પડ્યા હોય એમ મુખીએ બાંકડા પર પડતું મૂક્યું. બરાબરનો હાંફ ચઢ્યો હતો. રામજી મંદિરથી હોટેલ સુધીનાં પચાસ ડગલાં મુખી માટે જાણે પચાસેક ગાઉનો પંથ થઈને રહ્યાં હતાં. મુખીને આમ હાંફતા જોઈને કાઉન્ટર પર બેઠેલો મનીષ બોલ્યા વિના ન રહ્યો - 'શું ખાવા આટલે લાંબા થતા હશો ? હાથ-પગ ભાંગશો તો નાહકનું ચૈડપણ બગડે કે બીજું કંઈ ?'

હાંફવાનું ચાલુ હતું એટલે મુખીએ મનીષને જવાબ ન આપ્યો. પણ સામેના બાંકડા પર બેસીને બીડી ફૂંકી રહેલો કમશી દેહઈ બોલ્યો - 'તું છોં ના પાડે. પણ મુખી તો છેલ્લા દંન લગણ અહીં આબ્બાના ! ઈમની આ 'બેકચક' કાંચ આજકાલની છે ? ચ્યમ કાકા ! હાચું ને ?'

કમશી પછી શંકરે બોલવાની તક ઝડપી લીધી. બાંકડા પાસેના ખાટલામાં બેસીને એ તમાકુ મસળતો હતો : 'ભઈ ! આ હોટલે બેશીને મુખીએ કૂટી હશે એટલી ભાંજઘડ્યો બીજા કોઈએ નંઈ કૂટી હોય ! કેશો મુખી કીધા એકચ્ આડો આંક ! શેતર હોય કે ગાળો, કિમ્મત કર્યામાં બધા મુખીની પાછળ ! લેનાર અને વેચનારને હાચું કહી દેતાં વાર ન કરે પાછા !'

- 'ને દાનતેય ચોખ્ખી-ચટ ! કો'યની રકાબી ચાનીય આશા નંઈ ! અત્યારના ભાંજઘડિયા તો દિયોર બેચે પાથી દલાલી ખાનારા ! ચોરને કે' ચોરી કર ને ઘરધણીને કે' જાગતો રે' !' કેશો મુખી બોલ્યાચાલ્યા વિના સાંભળતા રહ્યા. હાંફ તો હજુ બેસવાનું નામ લેતી નહોતી. કાનેય હવે ક્યાં પહેલાં જેટલા સાબૂત હતા ? પણ... તોય સંભળાયું. નામ નહિ... કામ બોલતું હતું. મનને જરા સારું લાગ્યું. ને પછી જાણે કે આનંદની લહાણી કરતા ન હોય એમ ટેબલ થપથપાવ્યું. ટેબલેયાને આંગળીઓ બતાવીને દોઢ ચાનો ઓર્ડર આપ્યો. કમશી 'ના' પાડવા જેટલો વિવેક કરવા ગયો તો મુખીએ હાથનો ચાળો કરીને એને આંખથી જ કહ્યું - 'પીને છાનોમાનો !' પછી તો મુખીકાકાનું માન રાખતા હોય એમ બધા ચૂપ રહ્યા. ચાની વાટ જોતાં થાકવા લાગેલા કમશીએ વળી પાછી વાટ જોડી. વાતનો મુદ્દો તો અલબત્ત... એનો એ... 'ભાંજઘડના ઉસ્તાદ મુખીકાકા' જ રહેવા દીધો.

વાહનોના ઘોંઘાટને લીધે મુખીને ઓછું સંભળાતું હતું. પ્રાયમસનો અવાજ પણ વધ્યો હતો. જોકે, આ બધું હવે ઓછું રુચતું હતું, મુખીને ! ભાંજઘડ કૂટચેય વર્ષો વીતી ગયાં હતાં. છેલ્લે ડાયા મગનની ગૂંચ ઉકેલી આપેલી. બાપડો ડાયા બરાબરનો થાકી ગયેલો. સામસામા કેસ થયેલા. એનાં 'સગાંએય' રસ્તો કાઢવા આકાશ-પાતાળ એક કરેલાં. પણ... કોકડું ઊકલવાને બદલે ગૂંચાતું જતું હતું. રોગ ક્યાં છે એની મુખીને ખબર હતી. મૂળમાં તો બે ભાઈઓને વઢતા રાખવામાં કહેવાતા 'ભાઈયાતો'ને ફાયદો જણાતો હતો. બેચે પાથી ફોલી ખાવા મળતું હતું એટલે સમાધાન કરાવવામાં કોઈ રસ લેતું નહોતું...

હાંફ તો જાણે બેઠો. પણ છાતીમાં ડાબી બાજુ દુખવા લાગ્યું. 'મુખી યાદ કરવા મથ્યા. ગોળી ગળીને નીકળ્યો છું કે પછી રહી ગઈ ? પાકી ખાતરી ન થઈ. રોજ સવારે ચા વખતે બી.પી.ની ગોળી લેવાની હોય છે. ડોક્ટરે કડકાઈથી કહી મૂક્યું છે, ખાવાનો

એકાદ ટંક ચૂકી જશો તો ચાલશે... પણ દવા તો ભૂલ્યા વગર લેજો ! બી.પી. બહુ ઊંચું છે !'... પંદરેક દહાડા તો છોકરાની વહુએ યાદ કરીને દવા આપેલી. કામની ધમાલમાંય પાણીનું પવાલું અને ગોળી લઈને આવતી. - 'લ્યો બાપા ! ગળી જાઓ !' મુખીને એ વખતે ટાઢકનો અનુભવ થતો. સંતોષ થતો કે, ચાલો ! ઘડપણ નથી બગડ્યું મારા ભાઈ ! દુઃખ ભૂલી જવાતું. દીકરાની વહુ દીકરીની ખોટને ભરપાઈ કરી દેતી હતી જાણે ! ચાલો... છોકરો ભલે થોડો 'દાંડ' રહ્યો પણ... વહુ તો લક્ષ્મી સરખી છે ! અને... મુખીનો છોકરો તો ભ'ઈ ! 'દાંડ' જ હોયને ! પાંચમાં પુછાતા ઘરનો એકનો એક દીકરો છે. અત્યારે તો ઘેર સાંધાયે મળતા ન હોય એવાયે જો ચરબી કરતા હોય છે... પછી આ તો સુખી ઘરનો છે. એટલો 'રોફ' તો મારે ને !... મન વાળી લેતા. છોકરાનો વાંક નથી. મૂળે વાંક તો જમાનાનો !... પણ દીકરો તો જાણે ઠીક, લક્ષ્મી સરખી પેલી વહુયે જો...

મુખીની ગભરામણ વધવા લાગી. ધૂજતા હાથે એમણે છાતી દાબી. - 'લ્યો... મુખીકાકા ! ચા !' ટેંજિયો ચા લઈને આવ્યો. કમશીને એક કપ પકડાવીને એણે મુખી માટે ટેબલ પર કપ મૂક્યો. પછી શંકરને ચા આપવા ગયો.

કપમાંથી નીકળતી સુગંધીદાર વરાળને મુખી જોતા રહ્યા. ચાની સુગંધ માણવી એમને ગમી. છાતીનો દુખાવો વિસારે પડ્યો. નાક હજુય એટલું જ સતેજ છે ? ઝાંખી નજર ભલે ઊડતી વરાળ પર સ્થિર થઈ હોય પણ એક હાથ તો હજીય છાતી પર... ડાબી બાજુએ જ હતો...

...એ દિવસે એમનો ખાટલો આંગણામાં હતો. પોતે ગોળી ગળતા હતા. પોતાની એ - લક્ષ્મી વહુ - પાસે જ ઊભી હતી. બરાબર એ જ વખતે જશવંતની બૈરી આવેલી. પોતે વહુને પ્યાલું ખાલી કરી આપ્યું એટલે બેયે જણીઓ ઘરમાં ગયેલી. જશવંતની બૈરી વહુની ગોઠિયણ છે. આવતાં-જતાં અચૂક ડોકું તાણે. એને ઘાંટા પાડીને બોલવાની 'કટેવ'. એ દિવસેય ઘાંટા પાડતી હતી. - તું તો 'લી ! હાહરાની હારી સેવા કરં છં ! મારાથી તો આવા વરજોરા ના થોંય હોં ! ખોટું કહેવું ! હવારના પોરમાં મરવાનોય ટેમ ના હોય... ઈમાં દવા ચ્યાંથી યાદ આવે ?

મુખીથી માળાના એક મણકા પર અટકી જવાયેલું. હોઠ પણ રામનામ ચૂકી ગયેલા. બહેરા લેખાતા કાનેય ઓચિંતા 'વાલેશરી' થઈ ઊઠેલા. જરા સાંભળીએ તો ખરા; વહુ શો 'ઉત્તોર' આવે છે ?

- સેવાનું તો હમજ્યાં મારી બઈ ! પણ... આ તો શું કે, લકવો-બકવો પડી જાય તો ઈમનું તો શું જાય ? બધી ઠાંઠ-વેઠ આપણા જ માથે પડે ને ! એના કરતાં યાદ કરીને ગોળી આલી દઈએ એકઝૂ નિરાંત. આમેય હવે ચ્યેટલો ટેમ ? બઉં-બઉં તો બે-પાંચ વરહ જ ને ! ખરું કે ખોટું ?

જશવંતની બૈરીએ તો એ પછીય ઘણા 'લક્ષારા' ઝૂડેલા. પણ... મુખીને જાણે કે, સાર સમજાઈ ગયા પછી વાર્તાનો રસ ઊડી ગયેલો. 'માળા' કરતા હતા એમાંય શક્કરવાર ન વળ્યો. મણકા યંત્રવત્ ફરતા જતા હતા, એટલું જ - બાકી મન તો ક્યાંય ભટકતું હતું. ગોળી ગળી હતી તોય છાતીમાં ચૂંથારો થતો હતો. રાતેય મોડે સુધી પડખાં ઘસેલાં. વારેઘડીએ વહુના 'ટશકા' જેવા બોલ યાદ આવતા હતા. કંઈનું કંઈ થતું હતું. આખું શરીર

ધૂજતું હતું. કંઈ રોગને લીધે નહિ... પણ ગુસ્સાથી ! 'હું કોણ ? વાઘ જેવો કેશો મુખી ! પંચનો પંચાતિયો ! ને મારી જ આ દશા ? આવી લાચારી ? અરે, જેર માગી લઈશ પણ લકવો નહિ પડવા દઉં ! મોતેય ક્યાં છેટું છે ? આજકાલ કરતાં સિતેર તો થયાં. ખાઈ-પી ઊતર્યા. ઘરનાંને 'વેઠ્યો' કરાવવી એના કરતાં દવા પીને લોટી જવામાં શો વાંધો ?...

માંડ-માંડ આંખ મળેલી. સવારેય રોજ કરતાં વહેલા ઊઠી ગયેલા. દાતણ પણ લફર-સફર પતાવી દીધેલું. રસોડામાં ઊકળતી ચાએ દ્રાણેન્દ્રિયને ઉશ્કેરેલી પણ મન 'કાઠું' કરીને પાણિયારે ગયેલા. દવાનું પતું શોધીને જાતે જ ગોળી ગળી લીધેલી. વહુ ચા સાથે ગોળી લઈને આવી તો ક્યારનાય મમળાવતા હતા એ જવાબ આપ્યો - 'ગોળી તો ગળી, વઉં બેટા !' ચાએ નકારવી હતી પણ હિંમત ન પડી. ગમે એમ તોય ઘરડો જીવ...

'મુખીકાકા ! ચા ટાઢી હેમ થઈ જઈ. પી લ્યો ઝટ !' કમશી મોટેથી બોલ્યો. એણે ચા પી લીધી હતી. મુખીએ એની સામે સ્નેહથી જોયું. ધૂજતા હાથે કપ લીધો. ચૂસકી ભરી. મનોમન વખાણી. આખું ગામ બદલાઈ ગયું. પણ વિનય હોટેલની 'સંન્યાસી'નો સ્વાદ. છેકથી આવો ને આવો ! વહુ કોક વાર તો ટાઢી ચા પાઈ દે છે. એવી દુહાણેલી ચા મોઢામાંય પેસતી નથી. પણ... શું થાય ? જેમ-તેમ કરીને પીવી પડે. વહુયે શું કરે બાપડી ? સાઈરન વાગે ત્યારે રાતના દૂધની ચા મેલે. પછી પરશોત્તમ જાગે ત્યારેય ચા બને. આપણે રહ્યા છેવાડા. આપણે ભાગે પછી ટાઢી ચા જ આવે ને !...

...એ દિવસે ગોળી ગળતાં તો ગળી પણ... ઘરમાં મોડે સુધી વાસણ ખખડતાં રહેલાં. છોકરાંએય બાપડાંએ વગરવાંકે માર ખાધેલો. ખેડૂનેય કારણ વગરનો ઠપકો સાંભળવો પડેલો. મુખીને બધુંયે સમજાતું હતું. ઘોના પાપે પીપળો બળતો હતો. પણ... મૂંગા જ રહેલા. બોલે તો પાછું વધારે બફાય...

- 'ચ્યમ મુખીકાકા ! મજામાં ?' કેશામુખીએ ખાલી કપ ટેબલ પર મૂકીને આવનાર સામે જોયું. ઓહોહો ! આ તો ગણપત ! ગણપત દલાલ ! કાલ સાંજ સુધી તો ખાવાનાં ફાંફાં હતાં ને આજે તો... 'ભાઈસાયેબ' ઊજળાં લૂગડાં પહેરતા થઈ ગયા. ખાખીને બદલે ધોળી ફૂંકે છે. કેમ ન ફૂંકે ? દલાલી ફળી છે પછી ! હાઈવે પર કારખાનાં થવા માંડ્યાં એ પછી તો પૈસાને પૈસો જ કોણ કહે છે ? ગજવામાં પાંચ રૂપરડી ન હોય એવાયે મારા બેટા લાખોની વાતો કરે છે. ખેતી તો કોઈને કરવી જ નથી. વીઘાના પાંચ-પાંચ લાખ ઊપજતા હોય પછી ઝાલ્યું કોણ રહે ? ક્યાં અમારો જમાનો ને ક્યાં આજનો ? અમેય કંઈ ઓછી ભાંજવડો ફૂટી'તી ? પણ... નવા પૈસાની લાલચ કોને કહેવાય ! બહુ જોર કરો તો ચાની આશા... ચા તે કંઈ મોટી 'સોગાત' છે ? માણસો અમસ્તાય પાય છે ! ચા કંઈ લાંચ ન કહેવાય. હા... ડાહ્યાએ આજીજી કરીને બધાંને બચુભાઈના ગોટા ખવરાવેલા. એવા મસાલેદાર ગોટાય ત્યારે તો મોળા લાગેલા. મનમાં ખૂંચેલું. ગોટાય લાંચ જેવા લાગેલા. જ્યારે અત્યારે તો આ ગણપત જેવા દલાલો તો 'નશરમા' થઈને મોઢે માગે છે મારા બેટા !...

'મુખીકાકા ! કઉં છું મજામાં ?' ગણપત ફરીથી બોલ્યો.

'મજા તો ભ'ઈ તારે !' - હસ્યા - 'અમે તો દા'ડા ટૂંકા કરીએ જ્યાં-ત્યાં !'

'ગરીબની મશકરી ના કરશો, કાકા ! તમારે શું દુઃખ છે ? ભગવાનની મહેરબાની છે તમારે તો ! નહિ તો અડસટ્ટે હાથ નાખવા છતાંય નકરું સોનું હાથ આવે ?'

‘શાનું સોનું ને શાની વાત, ગણપત ! સોનું તે કોંય હામું કરી મેલ્યું છે ?’ બોલીને મુખીએ બૂમ મારી - ‘પઈશા લઈ જજે, ભાઈ !’ યાદ આવતાં ગણપતને પૂછ્યું - ‘ચા પીઈશ ?’

ગણપત પોતાની ધૂનમાં હતો. એણે ચામાં રસ ન બતાવ્યો.

‘સોનું નંઈ તો બીજું શું કાકા ? પોણા વીઘાના છ લાખ... કોને કહીએ ?’

ઝબ્બાના ગજવામાં નાખેલો હાથ પોતમેળો બહાર નીકળી આવ્યો. બૂમ પાડતા હોય એમ મુખી બોલ્યા - ‘છ લાખ ? અલ્યા, તારું ભમી તો નથી ગયું ને ?’

ગણપતે જાણકારીભર્યું સ્મિત વેર્યું : ‘કાકા ! માની ગયો હોં ! એમ તો તમે જૂના ભાંજઘડિયા. ઝટ પેટ આલો ખરા ? પણ... ભાંજઘડ પતી ગયા પછી દાબી મેલવાનો શો અર્થ ? તમે નહિ કો’ તોયે ખબર છે. અરે ! પશાભાઈએ બાનુંયે ધરાઈને લીધું છે !’

છાતીનો દુઃખાવો વધી પડ્યો. ચક્કર આવવા લાગ્યા. પણ મુખીએ એ તરફ દુર્લક્ષ્ય સેલ્યું. મનોમન ઘડભાંજમાં પડ્યા. ગણપત ખોટો ન હોય. એનો તો ચોવીસ કલાકનો ધંધો. એને તો તરત જ વાતની ગંધ આવી જાય... પોતેય કંઈ સપૂચું નહોતા જ જાણતા એવું નહોતું. ઘરમાં દિવાળીની વાતથી ‘ભોડાકૂટ’ ચાલતી હતી. પરશોત્તમ ખેતર કાઢી નાખવા માગતો હોત. પોતે મક્કમતાથી ‘ના’ પાડીને કહેલું : ‘અત્યારે ના વેચતો પશા ! મારા મરી ગયા પછી તારે જ્યમ કરવું હોય એમ કરજે !’ પરશોત્તમ બે દિવસે માનેલો. માને કેમ નહિ ? પોણા વીઘાનો એ કટકો મુખીના ખોરડાની બાપ-દાદા વખતની જમીન. બીજી જમીનો તો પાછળથી રખાઈ. પણ આંબાવાળું તો માના ઠેકાણે ! એને વેચાય ? ભલે ને... ગાલું ભરીને કિંમત મળે... પણ આંબાવાળું તો ન જ વેચાય. પણ આજકાલની પ્રજામાં એવો ભાવ જ ક્યાં છે ? આ જમાનાની પ્રજા તો માને મેલીને કૂતરીને ધાવે એવી. પુરશોત્તમેય એવો જ. મારું મન રાખવા પૂરતી વાત અટકાવી દીધી હશે. બાકી, બંધ બારણે તો ‘ભાંજઘડો’ કૂટ્યા કરી હશે. હશે ભાઈ ! એની હતી ને એણે વેચી. એને ગમ્યું તે સાચું. આપણે જીવવું થોડું ને ખોટી પૈડ કરવી ને ! થોડીઝાઝી માનમર્યાદા છે એય ખોવીને નાહકની ?

‘લાવો મુખીબાપા !’ છોકરો પૈસા લેવા આવ્યો. ગજવામાં હાથ નાખીને મુખીએ પૈસા કાઢ્યા. જોયું તો પચાસની નોટ.

‘રહેવા દો બાપા ! છૂટા ન હોય તો કાલે આલજો.’

‘લઈ લે છાનોમાનો. અમારા જેવા ચૈડિયાંના તો બાકી રાકવા જ નહિ. ગમે ત્યારે ટિકિટ કપાઈ જાય. લે, લઈ જા તું તારો. જમા રખાવજે.’ પોતે આટલા ઉદાર શાથી બની ગયા ? નવાઈ લાગી : નહિ તો આટલો જલદી પૈસો છૂટતો નથી. આમ તો !

ધીમેથી ઊભા થયા. હાથની લાકડીને ભોંય પર ખટખટાવી જોઈ. જાણે પગ તળેથી જમીન ખસી ગયાની શંકા ન જન્મી હોય ! પછી ગણપત દલાલ આગળ ઘરની મુઠ્ઠી ખૂલી ન જાય એટલા માટે થઈને જ બોલ્યા : ‘કિમ્મત સારી મલતી.’તી એટલે પછી સોદો કરી નાખ્યો. ને અમારે ક્યાં જમીનની ભૂખ છે, ગણપત ?

‘મને હતું જ કે કાકાના ઇશારા વગર આ બને નહિ. પશોભાઈ તો ગમે એમ તોય હજી ‘નવા’ પડે. હું તમને અમથા ગુરુ માનું છું કાકા ?’

મનમાં જબરી ભાંજઘડ કૂટાતી હતી. પણ ગણપતની વાત સાંભળીને જરા સારું

લાગ્યું ! જે ગણો તે આ આપણી કમાણી. બાકી, સાથે બીજું શું આવવાનું છે ? ડગલું ભરતાં બોલ્યા : ‘પણ અત્યારના ચેલા તો ગુરુને બારના ભાવમાં વેચી આવે એવા છે, ગણપત !’ ને ગણપત વધારે કંઈ પૂછે એ પહેલાં ચાલવા માંડ્યા. માંડ માંડ હાઈવે સુધી પહોંચ્યા. પણ હાઈવે ઓળંગવાનું કામ ‘કાઠું’ લાગ્યું. ઊભા રહ્યા. એટલામાં ઓળખીતો છોકરો આવ્યો એણે મદદ કરી. વળી... ઠચૂકા મારતા આગળ ચાલ્યા. પણ પછી થાકી જવાયું. ગભરામણ વધતી હોય એવું લાગ્યું. જેમતેમ કરીને મન મક્કમ કર્યું. ઘેર તો પહોંચી જવાયું. હાશ ! હવે મોત આવે તોય કોઈ જ ચિંતા નથી. આખરે તો ઘર એ ઘર છે ! ઓશરીના ખાટલામાં બેસી પડ્યા પણ રાહત ન થઈ. દુખાવો તો ઠીક પણ... વળી વળીને ગણપતે કહેલી વાત યાદ આવતી હતી. મનને કાઠું કરવા છતાં બૂમ પડાઈ ગઈ : ‘વઉં ! ઓ વઉં ! ટીનિયા ! તારા પપ્પા ચ્યાં જ્યા ?’

‘શું થ્યું ? ચ્યમ બૂમો પાડો છો ?’ વહુ રાગ કાઢતી આવી. પૂછવાની ઇચ્છા મોળી પડી ગઈ. હવે પૂછીનેય શું ? પૂછો કે ન પૂછો બધુંય સરખું હવે તો !

‘આંબાવાળું વેચ્યું એ વાત હાચી ?’ પૂછ્યા વિના તો ન જ રહેવાયું. વહુ ખમચાઈ પણ પછી અક્કડ થઈને બોલી : ‘વેચ્યું. તે ઈનું શું છે ? ઓમ વકીલની જ્યમ ચ્યમ પૂછો છો ?’ ગુસ્સે થવાની તો શક્તિ જ નહોતી. પદભ્રષ્ટ થયેલા રાજવીની જેમ ચીડથી બોલ્યા - ‘મને જરા પૂછવું તો હતું ! અમેય ભાંજઘડિયા હતા કોક દનં !’

‘હા - હા, ખબર છે બધીયે ! આખો જનમારો પટલાઈ જ ફૂટી છે ! પણ ઈમાં ઘરમાં શું આયું ? બોલ્યા વગર બેશી રોં, નકર મારું મુઠું ચ્યાંય જશોં ઓલ્વ !’

મૂંગા થઈને બેઠા રહ્યા. મનોમન જવાબ ગોઠવવા લાગ્યા : ‘તને શું ખબર પડે વઉં ! પટલાઈ કંઈ એમ ને એમ કૂટાય છે ? અરે ! મોટા મોટા ચમરબંધીયે અમારું વેણ રાખતા. એ શું એમનેમ ? અમારી જુબાનની કિંમત હશે ત્યારે ને ? એ તો ભઈ ! અમારે લીધે તમારી ઊજળામણ છે, બાકી આ પશાને કોઈ ચપટી મીઠુંય ના આલે.’ ઓશીકું સરખું કરીને લાંબા થઈને સૂતા. પણ ‘કવેળા’ની ઊંઘ તે આવે ? ઊલટાનું વિચારે ચડી જવાયું. ‘આંબાવાળું’ તીવ્રતાથી યાદ આવવા લાગ્યું. પરશોત્તમ પરની ચીડ વધી ગઈ. આવે ત્યારે એની વાત છે ! એવો ધમકાવી નાખું ! એના મનમાં સમજે છે શું ? એને શું કોઈ કહેનાર નથી ? પૂછ્યા-ગાછ્યા વિના ખેતર ફટકારી મારે એ ચાલે ? હજી તો આ કેશો મુખી જીવે છે ! મારા મર્યા પહેલાં ‘ઊઠમણું’ કરી નાખ્યું સૂવરે !

પડખાં ઘસીને થાક્યા એટલે બેઠા થઈ ગયા. ઓશીકા નીચેથી ખસીને બહાર આવેલી માળા સરખી મૂકી. પેશાબ કરવા જવું હતું એટલે ઊભા થયા. માંડ ચાર ડગલાં ચાલ્યા ને ચક્કર આવવા લાગ્યા. જાણે બધું ગોળ-ગોળ ફરતું હતું. માથામાંય સણકા આવતા હતા. બૂમ પાડવા ગયા પણ જીભ જ ઝલાઈ ગઈ. ટેકો શોધવા ફાંફાં માર્યા પણ એટલામાં તો ‘ધડામ’ દઈને પટકાયા.

આંખો ખૂલી ત્યારે ખાટલામાં હતા. ફરતે આખું ફળિયું ઝળૂંબ્યું હતું. એમની પેલી લક્ષ્મી સરખી વહુ બળાપો ઠાલવતી હતી - ‘હઠીલા તો એવા કે કો’પનું ન માન્યા ને જાતે દવા લેવાનું રાશ્યું ! ઈમાં ને ઈમાં ‘મરો’ તો અમારો જ કર્યોને છેવટ ?’ વહુને શાંત પાડવા હાથ ઊંચો કરવા ગયા. પણ લકવાઈ ગયેલો હાથ ઊંચો જ ન થયો !

૨ જુલાઈ, ૨૦૦૭, સવારે ૯-૩૦થી ૧૨-૦૦

પ્રિય બાપુજી,

યાદ છે, વર્ષો પહેલાં ‘રખડુનો પત્ર’ લખેલો ? ડાંગની રખડપટ્ટીની વાત તમને ત્યારે કરી હતી. ‘શબ્દસૃષ્ટિ’માં એ પ્રગટ થઈ ત્યારે કોઈને નવાઈ લાગી હતી. બાપ-દીકરો ઘરમેળે વાત કરી લેતા હોય તો ? આમ કાગળ લખીને બધાંને શું કામ ભેળવે છે ? આપણાં નિમિત્તે બધાં સાથે ગમતાંનો ગુલાલ કરવાનો આશય હતો. આજે આ કહું છું ત્યારે આ ઉપરાંતનો એક બીજો આશય પણ ભળ્યો છે.

એ વાતને તો વર્ષો વીત્યાં. તમને ૮૮મું વર્ષ ચાલે છે. ગયા વર્ષે અચાનક તમારી આંખોએ કામ આપવાનું બંધ કર્યું. તમારું દૈન્યજગત અચાનક ધૂંધળું થઈ ગયું. એક વરસથી તમે દુન્યવી દુનિયા નથી જોઈ શકતા. એના કરતાં ય વાંચી નથી શકતા એ મોટી તકલીફ છે. પણ તમારો જુસ્સો અકબંધ છે. આખી જિંદગી તમારી, અક્ષરો સાથેની અતૂટ મૈત્રી. અક્ષરો આકંઠ એટલા પીધા કે એમને તમારી આંખો જ ગમી ગઈ ! હમણાં તમે વાંચી હોય એવી ચોપડી મારા હાથમાં આવે છે ને મારી આંખો ઝણઝણાટી અનુભવે છે. એમાં પચાસ વરસ પૂર્વેની કોઈ તારીખો જેમ વાંચતો જાઉં છું એમ ઊખળતી આવે છે. એમાં તમે પેન્સિલથી કરેલી નિશાનીઓ જોઉં છું તો કોઈ રમણીય પગદંડી મને નિમંત્રણ આપતી હોય એવું લાગે છે. અક્ષરોનાં એ ઉપવનમાં ફરું છું ત્યારે એક-એક અક્ષરમાં તમારી આંખો નેજવું કરીને જાણે મને જોતી ન હોય ! ખરું કહું છું ! તમે હવે ઓછું સાંભળો છો એટલે જરા ઊંચેથી બોલીને કહું છું. ‘દેખ્યાનો દેશ’ અને ‘કલરવની દુનિયા’ – બે ય તમારી આગળથી ઈશ્વરે છીનવી લીધા એમ નહીં કહું, એણે ઉછીના માગ્યા : એમ કહીશ. તમે સાડાઆઠ દાયકાથી જે દુનિયા જોઈ, એના જાત-ભાતના કલશોર સાંભળ્યા, એ અત્યારે તમારી અંદર ઝમીને જામી પડ્યાં છે.

હું એમાં થોડો ઉમેરો કરું ? મારાં આંખ-કાન જે જુએ – સાંભળે એ તમને દેખાડવા – સંભળાવવા મન થાય છે. જુઓને, ગયે અઠવાડિયે પહેલો વરસાદ પડ્યો ત્યારે હું તમને કંઈક વાંચી સંભળાવતો હતો. વાંચવાનું મૂકીને હું ન્હાવા ભાગ્યો ત્યારે તમે ખુશ તો થયા. તમને ય ઈચ્છા થઈ આવી પહેલા વરસામાં ભીંજાવાની. તમને લઈને બહાર હાંચકે બેસવાનું મન થયું પણ બાની વાત સાચી. તબિયત બગડે એવું ન જ કરાય. ત્યારે મેં, યજ્ઞેશભાઈએ કહેલું જાપાનીઝ કવિ ઈસ્સાનું હાઈકુ તમને સંભળાવ્યું : As My Deputy, A Crow Is Bathing In The First Rain ! વૃદ્ધ કવિ પહેલા વરસાદમાં ન્હાતા કાગડાને જોઈને મન મનાવે છે ને રાજીવો ય વ્યક્ત કરે છે. ‘મારો માણસ મારા વતી ન્હાઈ રહ્યો છે !’ એટલે, as your deputy, આ ‘કાગડો’ પણ ભીંજાતો રહેશે, ન્હાતો રહેશે. ફરક એક. આ ડેપ્યુટી તમને અહેવાલ આપતો રહેશે. તમારાં આંખ-કાનને ભીંજવતો રહેશે.

એ પહેલો વરસાદ તો કંઈ ખાસ વરસ્યો નહીં ને ઉનાળાને એક ઝાટકે ખંખેરી નાખવાની તાલાવેલી અધ્ધર જ તોળાઈ રહી. તે ગઈકાલે રાતે પૂરી થઈ. એકધારો ત્રમઝટી બોલાવતો રાતે એક વાગે શરૂ થયો. તમારો આ ડેપ્યુટી વરસાદવેલો છે એ તો તમે જાણો જ છો. બે વાગ્યે નીકળી ગયો. આખા વિસ્તારમાં હું એકલો ને વરસાદ ! બાઈક પર પાણીની છોળો ઉડાડતો એસ.ટી. સ્ટેન્ડ ગયો. ચાની લારી ખુલ્લી હતી. કેરોસીનની ગંધવાળી ચા ત્યારે બહુ મીઠી લાગી કેમ કે દુકાનનાં પતરાં પર વાગતું સંગીત બીજું બધું ભુલાવી દેતું હતું. કલાક મારા ભાગનું ને કલાક તમારા હિસ્સાનું નાહ્યો તોય ધરવ નો’તો. સવારમાં એ જ ગતિએ વરસે મેઘજીભાપા. તમને ખબર નથી. હું હમણાંનો એક મંદિરે હળ્યો છું. ધાર્મિક કારણે નહીં, પ્રાકૃતિક કારણે. અધેવાડાની સીમમાં અંદર વંકી – (બંકિમ પરથી બન્યો હશે આ શબ્દ ?) – જગ્યાએ, ચેકડેમના કાંઠે છે ખોડિયાર મંદિર. ‘યે શામ ભી અજીબ હૈ’ પત્રમાં મેં એના વિશે લખ્યું છે. એકાંતરે ત્યાં જવાનું વ્યસન થયું છે. આજે વરસાદ પડતો હતો એટલે ખાસ ‘જતો રહું – જતો રહું’ થતું હતું. બધું વછોડી-તોડાવીને અંતે આવી ગયો મંદિરે.

મનમાં હતું એમ જ થયું. ચેકડેમ ફરી ચિક્કાર. પાણી પાળા ઉપરથી કલરવતું દોડ્યું જાય. દોઢ મહિનાથી કોરો ધાકોર હતો ચેકડેમનો પાળો. એના પરથી ચાલીને જ મંદિરે જવાય. કોરા પાળા પર ચાલવું ગમતું નહીં. વરસાદની વાટ બજારથી છૂટવા માટે નહીં પણ આ પાળા પરથી વહેતાં પાણીમાં પગ ડબોળતા મંદિરે આવવા સારુ. અંતે આજે એવું કરી શક્યો. ઘડીક પાળે ઊભા રહી તળાવને વરસાદનાં ગાણાં – ને, નાણાં પણ – ઝીલતું જોઈ રહ્યો. અહીં મંદિરે આવી એની અર્ધચંદ્રાકાર પાળે પાણીથી લથબથ આડો પડી ડેમ તરફ જોઉં છું તો એ જ મોટાં માછલાંઓનો પાણીની સામે પડી પાળાનો ઢાળ ચડી પાછાં ડેમમાં આવવાનો સંઘર્ષ. એમને તણાવું નથી. સ્થિર પાણીમાં રહેવું છે. પાણીનો પ્રવાહ એમને તાણે છે ! પ્રવાહનું તો એવું, તમે ઈચ્છો નહીં તો ય તાણી જાય ! સંઘર્ષરત માછલાંઓની અર્ધવર્તુળાકાર કૂદ વખતે એમના ઉદરભાગની રૂપેરી સપાટી મેઘરંગમાં વીજળીના નાના નાના ચમકારા જેવી લાગે છે. મેઘાડંબરમાં એનો ચળકાટ આંખ તરત પકડે છે. એમની આ મથામણ વરસાદના આ ભીના સમયને વધુ ભીનો બનાવે છે.

ડેમનાં પાણીમાં ખોડેલા વીજળીના થાંભલા અત્યારે છાતીસમાણાં પાણીમાં છે. ડેમ પર ઝોળો ખાઈને ઝળૂંબેલા તાર પર આજે કોઈ પંખીની બેઠક નથી. એ કાબરચીતરો કલકલિયો, એ ટીલાળો કલકલિયો, એ ઝીણકુડો – રૂપાળો લગોઠી કલકલિયો, એ પતરંગો, એ અડોઅડ બેસતાં અબાબિલોની મંડળી... ક્યાં ગૂમ થઈ ગયાં બધાં ? અત્યારે વરસાદનાં ટીપાં એના પર સરકી-સરકી ટપકી રહ્યાં છે. પવનનું જોર છે જોરદાર. એના સુસવાટાનું રમ્ય – રુદ્ર સંગીત વરસાદનાં ગાયન સાથે જુગલબંદી કરે છે. ઘોડિયાના ખોયા જેવા તાર સ્થિર રહેવા ઝાંવાં મારે છે. પણ પવને ઘોડિયું હિંચોળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે ! એકલ-દોકલ બગલું પવનની સત્તાને પડકારવા બળવો કરી ઊડવાનું બળ કરે છે, પાછું ફેંકાઈ, પોતાના નિષ્ફળ સાહસથી શરમાઈ, હળવેથી પાંખ સંકેલી વીડીમાં બેસી જાય છે. પવન અને વરસાદ સિવાય આકાશમાં ફરકવાની કોઈની મજાલ કેવી ?

લ્યો, ગેરહાજરીની નોંધ લઉં છું ત્યાં તો સફેદ ધાબાવાળો કલકલિયો કિરૂર કરતો

ભૂરી ચમકીલી પાંખોનો ફફડાટ સંકેલતો પાળા ઉપરની સિમેન્ટની લંબચોરસ કમાન પર આવીને બેઠી. દરરોજ પેલા તાર પર એની શાહી બેઠક હોય. આજે એણે ઊંચાઈ ઘટાડવી પડી છે. રોજ તો એણે અધર હવામાં સ્થિર થઈ – હવાસન લગાવી ! – ક્યાંય સુધી પાંખો વીંઝી, નીચે પાણીમાં તરાપ મારવાની હોય. એમાં ક્યારેક એના પુરુષાર્થનું ફળ એને ન પણ મળે. માછલાં માટે આજે એણે કોઈ જ કઠણ તપ નથી કરવાનું. આજે તો એનું ડાઈનિંગ ટેબલ તૈયાર છે. ખુદ વરસાદે એના માટે થાળી તૈયાર કરી છે ! ધરવ થઈ જાય એટલાં માછલાં પાળા પરથી તણાતાં નીચે જાય છે. એ મારો બેટો મોજીવી નિરાંતથી તણાતાં – છટપટતાં માછલાંને જોયા કરે ને પછી, મિષ્ટાન્ન આરોગતો હોય એમ ખવાય એટલાં નિરાંતે ખાય છે. અધીરો નથી થતો. અકરાંતિયો ય નથી થતો. ઠંડી ફૂરતાથી એ ગળું ઝટકાવી, બટકાવે છે એની મિજબાની. ત્યારે હું, અધીરો ને અથરો થાઉં છું. આ આખી સૃષ્ટિના કોળિયા ભરી બધું ઝટપટ અંદર સરકાવી જવા મથું છું. મારા માટે આ વરસાદે આજે અન્નકૂટ ધર્યો છે. આ લઉં... પેલું ચાખું... ના, તે ખાઉં... જોઉં – સૂંઘું – અડું – સાંભળું – ચાખું : શું કરું ને શું ન કરું ?!

સામે જોઉં છું તો તરંગિત જળરાશિમાં બે નાની નાની ડૂબકી બતકો ઊંચી-નીચી, નીચી-ઊંચી ડોલતી સરકતી જાય છે. પાણી એને લાડ કરી રમાડે છે. થોડી વારે, ડોકી સહેજ ઊંચી કરી, 'ચિક્...' અવાજ સાથે પાણીમાં ડૂબકી લગાવે છે. એની એ લોંચી એવી તો લવચીક છે કે હું ય ડોકી ઊંચી કરી ડૂબકી લગાવી દઉં છું : 'ચિક્...!' થોડી વારે ડબ્બેલીક એ બહાર નીકળે છે ત્યારે એને મળ્યો છે એનો ખોરાક. મને ?.... બન્ને !

વરસાદના આનંદને એની ગહેકના તરજુમામાં ફેરવતી, 'ધ્વનિત ધસતી' કેકાઓથી હવે આકાશ ભરાઈ જાય છે. એની પાછળ ધસી પાળાની બીજી કોર નજર દોડાવું છું. તડકો ખાઈને ઉપરથી પીળા પડી ગયેલું અને હવે પાણી વહેવા માંડ્યાં એટલે નીચેથી લીલા રંગના મિશ્રણવાળું ઘાબાજરિયાનું ઝુંડ લળીલળીને વરસાદને વધાવે છે. એની અને માટીની મધરી મધરી ગંધ કેફ ચડાવે છે. એના તળમાં શાંત-સ્થિર ખોખડ બગલાં એમની પીઠના કાળા ફરકતા વાળને કારણે આંખે ચડે છે. ડાઈનિંગ ટેબલેથી કલકલિયાએ જતું કરેલું એકાદ માછલું ઝપટમાં આવે તો ચપ્પ કરી પાછા ધ્યાનમાં સરી પડે છે. વરસાદને અંદર સારવતાં હશે ? એ ભલે બોલે નહીં, મારી જેમ એ ય વરસાદને બરાબર માણે છે.

અહીં સાવ પાસે, મંદિરના પ્રાંગણમાં લીમડાની ઝુમ્મરિયા ડાળીઓ પાણી છંટકોરતી હવામાં નાચી રહી છે. એનાં ઉપલાં ઝુમ્મરો પર પાંચ-સાત સૂડા ઝૂલતી ડાળે ઝૂમતાં, પાકીપાકી લીંબોળીઓ પર નમીનમીને ચાંચમાં ભેરવી એનો ગર ખાય છે. હું જીભ ફેરવી એની મીઠાશ માણું છું. વાહ, ક્યા સ્વાદ હૈ !

વરસાદનું જોર હવે જરા ઘટ્યું છે. જ્યાંથી ચાલીને હું આવ્યો છું ત્યાં, પાળા ઉપર અત્યારે એક રીફ હેરન – કાંઠાનું બગલું, જાળવી-જાળવીને ડગલાં માંડે છે. એનો શુભ્રાતિશુભ્ર રંગ જકડી લે છે. આ ઋતુમાં એના માથે એવી જ સફેદ ચોટલી આવી છે. માછલું ભાળ્યું... ચોટલી ઝુલાવતું દોડ્યું... ચાંચમાં ન આવ્યું... પાછી ધીમી ચાલ. ધીમે ધીમે હવે આકાશ ખૂલતું જાય છે. પાળા પર સમૂહભોજન જામ્યું છે. ધોળું બગલું તો હતું, હવે ઘાટ્ટા જાંબુડિયા કાળા રંગનું એક કાંજિયું આવ્યું... આ આવ્યો ભૂરો પચરંગી કલકલિયો.

મેઘધનુષ માત્ર આકાશમાં જ થોડું હોય છે ?

પાણી કેટકેટલું કરે છે ! આ અત્યારે બે-ત્રણ કલાકથી એણે જે 'કર્યું' એનાથી મારી અંદર જે 'થયું' એ બધું તો કેમનું કહી શકાય ? એક વાત કરું. આ બધા જળવૈભવની વાત હું અહીં પડ્યો પડ્યો કરું તો છું પણ એ જ પાણી ક્યાંક અત્યારે કોઈનાં ઝૂપડાં તાણી રહ્યું છે. ત્યાં દૂર મુંબઈમાં પાણીમાં ફસાઈ ગયેલી 'બેસ્ટ'ની બસોના છાપરે થરથરતાં કોઈએ આ જ વરસાદને ગાળો દેતાં રાત પસાર કરી છે. મોટરો ફરવા ટેવાયેલી હોય એ જ રસ્તાઓ પર હોડીઓમાં બેસીને જીવ બચાવતા એ બચરવાળ લોકોને હું શું મદદ કરી શકવાનો ? હું અહીં છું ને એ બધાં ત્યાં છે. એટલો ફરક. પાણી તો 'એ' જ છે. ત્યાં એનો અર્થ એક છે, અહીં બીજો, ને ક્યાંક ત્રીજો વળી...

વરસાદને લીધે આજે પૂજારી નથી આવ્યા. મંદિરનાં બારણે જાડી સાંકળવાળું તાળું લટકે છે. આજે અંદર મા પાસે દીવો-આરતી નહીં થાય. તો શું થયું ? અહીં બહાર તો હું છું ને ? તમને આ સાંભળાવી હું શું કરું છું ?

r

વહેતું ના મેલો

રાધાનું નામ તમે વાંસળીના સૂર મહી વહેતું ના મેલો, ઘનશ્યામ !
સાંજ ને સવાર નિત નિંદા કરે છે ઘેલું ઘેલું રે ગોકુળિયું ગામ !

વણગૂંથ્યા કેશ અને અણઆંજી આંખડી

કે ખાલી બેડાંની કરે વાત;

લોકો કરે છે શાને દિવસ ને રાત

એક મારા મોહનની પંચાત ?

વળી વળી નીરખે છે ફુંજગલી : પૂછે છે, કેમ અલી ! ક્યાં ગઈ 'તી આમ ?
રાધાનું નામ તમે વાંસળીના સૂર મહી વહેતું ના મેલો, ઘનશ્યામ !

કોણે મૂક્યું રે તારે અંબોડે ફૂલ ?

એની પૂછી પૂછીને લિયે ગંધ;

વહે અંતરની વાત એ તો આંખ્યુંની ભૂલ,

જોકે હોઠીની પાંખડીઓ બંધ.

મારે મોંએથી ચહે સાંભળવા સાહેલી માધવનું મધમીઠું નામ;
રાધાનું નામ તમે વાંસળીના સૂર મહી વહેતું ના મેલો, ઘનશ્યામ !

વિવેચન બલવન્તરાયની વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવના

નિરંજન ભગત

આજે અહીં આ પરિસંવાદમાં મારે ‘બલવન્તરાયની વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવના’ વિશે વક્તવ્ય કરવાનો ઉપક્રમ છે. આ વિભાવના વિશે બલવન્તરાયના સમકાલીનો અને અનુકાલીનોમાં ભારે ગેરસમજ અને અણસમજ થતી રહી હતી. અહીં એનું પુનરાવર્તન ન થાય એ અંગે સભાન થવું રહ્યું. બલવન્તરાયની કવિતા માત્ર વિશેની એકંદર વિભાવના સમગ્રતયા તો સ્પષ્ટ અને સુરેખ, સમતોલ અને સપ્રમાણ, સર્વવ્યાપી અને સર્વગ્રાહી, સમુચિત અને સમુદાર, ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત હતી. એમની વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવનાથી તો ક્યાં ય ઉચ્ચતર, વ્યાપકતર, બૃહદતર હતી, એથી એ વિશાલતર વિભાવનાના સંદર્ભમાં, એ વિભાવનાના એક અંતર્ગત અંશ રૂપે જ એમની વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવનાનું આકલન કરવું રહ્યું. એમની વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવનાનું બીજ ક્યાં, ક્યારે અને કયા કારણે ? એ વિભાવના ફાલીફૂલી ક્યાં, ક્યારે અને કયા કારણે ? – આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં, આ ભૂમિકામાં આ વિભાવનાની સૂક્ષ્મસમજ પ્રાપ્ત થવી શક્ય છે, ન અન્યથા. સાથે સાથે બલવન્તરાય માત્ર કવિતાશિક્ષક ન હતા, કેવળ વિવેચક ન હતા. એ કવિ હતા, મોટા ગજાના કવિ હતા. એથી એમની કવિતાની વિભાવના એક આજીવન સક્રિય એવા કવિની વિભાવના છે એ પણ સતત સ્મરણમાં રહેવું જોઈએ. એમણે અન્ય સમકાલીનોની જેમ માત્ર પાલ્ગ્રેવની ‘ધ ગોલ્ડન ટ્રેઝરી’ની કવિતાનું, અંગ્રેજી રોમેન્ટિક અને વિક્ટોરિયન ઊર્મિકવિતાનું જ વાચન, મનન, ચિંતન કર્યું ન હતું. ૧૮૮૮માં એ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ફર્સ્ટ બી.એ.માં હતા ત્યારે પ્રોફેસર મેકમિલને એમને મિલ્ટનનું ‘પેરેડાઇસ લોસ્ટ બૂક વન’ ભેટ આપ્યું હતું. એથી એમણે મિલ્ટનના મહાકાવ્યનું પણ વાચન, મનન, ચિંતન કર્યું હતું. આમ, આરંભથી જ મહાકાવ્ય એમનો કવિઆદર્શ હતો, મહાકાવ્ય રચવાની એમની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી અને મહાકાવ્યને યોગ્ય એવું અંગ્રેજી બ્લેક વર્સ જેવું સાધન ગુજરાતીમાં સિદ્ધ કરવાનો એમનો પુરુષાર્થ હતો એ પણ સતત સ્મરણમાં રહેવું જોઈએ.

બલવન્તરાયની કવિતાની વિભાવના ‘ભણકાર ધારા-૧’ (૧૯૧૭)ના ‘પ્રવેશક’ – ‘શુદ્ધ અગેય પદ્ય’માં, ‘કવિતાશિક્ષણ (૧૯૨૪)માં, ‘લિરિક’ (૧૯૨૭)માં, ‘પંચોતેરમે’ (૧૯૪૪)માં, ‘નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો’ (૧૯૪૬)માં, ‘કવિતાશિક્ષણ’ની રજી આવૃત્તિ (૧૯૪૬)ના ‘નિવેદન’માં, ‘ભણકાર ’૫૧’ (૧૯૫૧)ના ‘પ્રવેશક’માં, ‘ભણકાર ’૫૧’ના ‘વિવરણ’માં તથા અન્ય અનેક વિવરણો, મનનિકાઓ, નિબંધો, પ્રવેશકો, વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાઓ આદિમાં કવચિત્ કવચિત્ પ્રકીર્ણ વિધાનો અને ઉચ્ચારણોમાં સુલભ છે.

૧૯૪૬માં ‘કવિતાશિક્ષણ’ની રજી આવૃત્તિના નિવેદનમાં તેઓ લખે છે, ‘છંદોરચનામાં મુક્ત પરંપરિત રચનાઓ જેમ મારું નવું પ્રસ્થાન, તેમ વિવેચનામાં આ મારી મૂર્ત પદ્ધતિ એ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનાના વ્યવહારુ શિક્ષણ માટે મેં નવી કેડી સભાનતાએ પાડી એ મારો વિનમ્ર દાવો છે.’ આ વિધાનમાં ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં એમના બે અ-પૂર્વ અને અપૂર્વ અર્પણનો અધિકારપૂર્વકનો ઉલ્લેખ છે. વિવેચનમાં મૂર્ત પદ્ધતિ,

વિવેચનનું વ્યવહારુ શિક્ષણ એ વિવેચક તરીકે બલવન્તરાયની સભાનતાપૂર્વકની નવી કેડી. વળી તેઓ લખે છે, ‘એવી શ્રદ્ધા ઉપર પશ્ચિમનો શિક્ષણક્રમ રચાયલો હોઈને કોઈ કાવ્યને પ્રત્યક્ષ રાખવું જ, જે કંઈ ચર્ચા કરવાની – ભાષાની, છંદની, અલંકારની, શૈલીની, સુન્દરતાની, ભવ્યતાની એ પ્રસ્તુત કાવ્યને પ્રત્યક્ષ રાખીને જ કરવી.’ બલવન્તરાય ગુજરાતીઓમાં ગ્રીક હતા. એમનું સમગ્ર માનસ, સમસ્ત વ્યક્તિત્વ ભારતીય કે ગુજરાતી નહિ પણ સવિશેષ તો ગ્રીક કે યુરોપીય હતું. પશ્ચિમમાં પ્રાચીન યુગમાં એરિસ્ટોટલના ‘Poetics’થી તે અર્વાચીન યુગમાં ફ્રાંસના explication de texte લગીની આ મૂર્ત પદ્ધતિની પરંપરા છે, બલવન્તરાયનું વિવેચન, વિવેચનનું વ્યવહારુ શિક્ષણ આ પરંપરામાં છે. આમ, ગુજરાતી ભાષામાં કવિલક્ષી નહિ, પણ કૃતિલક્ષી વિવેચનની પરંપરાનો આરંભ ૧૯૫૬માં નહિ પણ એના ત્રણેક દાયકા પૂર્વે ૧૯૨૪માં થયો હતો. ગુજરાતી વિવેચનના ઇતિહાસે આ સત્યની નોંધ કરવી રહેશે. ‘છંદોરચનામાં મુક્ત પરંપરિત રચનાઓ’ એટલે કે શુદ્ધ અગેય પદ્ય, પ્રવાહી પદ્ય, અર્થાનુસારી પદ્ય અને એ પદ્યમાં રચનાઓ એ કવિ તરીકે બલવન્તરાયનું નવું પ્રસ્થાન. હમણાં જ કહ્યું તેમ, મિલ્ટનના મહાકાવ્ય ‘પેરેડાઇસ લોસ્ટ’માં એની પ્રેરણા છે. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બલવન્તરાયના સમકાલીનોએ પાલ્ગ્રેવની ‘ધ ગોલ્ડન ટ્રેઝરી’નું એટલે કે અંગ્રેજી ભાષાની વર્ડ્સવર્થ અને ટેનીસન આદિની રોમેન્ટિક અને વિક્ટોરિયન કવિતાનું વાચન, મનન, ચિંતન કર્યું હતું. અને એના પ્રભાવથી એમણે ગુજરાતી ભાષામાં મુખ્યત્વે ટ્યુકડી, બચુકડી, લઘુકડી એવી આત્મલક્ષી સ્વાનુભવની ઊર્મિકવિતાનું અને કવચિત્ કથનોર્મિકવિતાનું સર્જન કર્યું હતું. વળી ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધ લગી સમગ્ર ગુજરાતી કવિતા – પદ્યો અને આખ્યાનો, ઊર્મિકવિતા અને કથનાત્મકવિતા – ગેય હતી. બલવન્તરાયે ૧૮૮૮માં મિલ્ટનના મહાકાવ્ય ‘પેરેડાઇસ લોસ્ટ’નું વાચન, મનન, ચિંતન કર્યું હતું. એથી આરંભથી જ મહાકાવ્ય એમનો કવિઆદર્શ હતો. મહાકાવ્ય રચવાની એમની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. એ માટે મહાકાવ્યને યોગ્ય એવા અંગ્રેજી બ્લેક વર્સ જેવું પ્રવાહી પદ્ય અનિવાર્ય હતું. ૧૯૨૪થી જ એમણે એવા પદ્યના પ્રયોગોનો આરંભ કર્યો હતો અને ૧૯૦૦માં તો ‘આરોહણ’માં એ પદ્ય સિદ્ધ કર્યું હતું. એમણે મહાકાવ્ય તો ન રચ્યું, પણ ચિંતનોર્મિકાવ્ય તો અવશ્ય રચ્યું.

‘ભણકાર ધારા-૧’ના ‘પ્રવેશક’માં તેઓ લખે છે, ‘લાંબા કાવ્યને માટે અગેય પદ્યરચના જ આવશ્યક છે.’ એથી એમણે પદ્યમાંથી ગુજરાતી કવિતાના પાંચેક સૈકાની ગેયતાનો પરિહાર કર્યો. વળી તેઓ લખે છે, ‘અર્થ અને ભાવના પ્રવાહને પદ્યે પદ્યે ઝીલે અને વલણે વલણે યથોચિત વળે, અર્થપ્રવાહને સંવાદી વહે, એવો પદ્યપ્રવાહ લાંબીટૂંકી સર્વ કવિતાને માટે આવશ્યક છે. અને લાંબી કવિતામાં આવો પદ્યપ્રવાહ અગેય રચનામાં જ શક્ય છે.’ કવિના... અગેય પણ મધુર અને નિયંત્રિત રીતે સર્ળગ વહેતી રચના. અર્થ અને ભાવના આરોહ-અવરોહ તે જ કવિતામાધુર્યના ખરા આરોહ-અવરોહ છે... સંગીતમાધુર્યના આરોહ-અવરોહ અને કવિતામાધુર્યના આરોહ-અવરોહનો સુસંયોગ થયો હોય એવા યથાર્થનામ સંગીતકાવ્યમાં પણ કવિતામાધુર્યનો ખરો દેહ સંગીતના આરોહ-અવરોહને નહીં પણ અર્થ-ભાવના આરોહ-અવરોહને ગણવાનો છે... લાંબા કાવ્યપ્રવાહ માટે અગેયતા અને પદ્યરૂપતા સાથે લાગાં અને એકસરખાં આવશ્યક છે... મહાકાવ્ય બ્લેક વર્સ (blank verse)ના સાધન વગર શક્ય નથી.’ આમ, કવિતા અને સંગીત એ બે ભિન્ન ભિન્ન, સ્વતંત્ર

અને સ્વાયત્ત કળાઓ છે. કવિતામાધુર્ય અને સંગીતમાધુર્ય એ બે ભિન્ન ભિન્ન, સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્ત માધુર્ય છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું. અને કવિતાને સંગીતમાંથી અંતિમતાપૂર્વક મુક્ત કરવાનો પ્રતીતિપૂર્વક પરિશ્રમ અને પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યો. કવિતા અને સંગીતનો હંમેશનો વિચ્છેદ કર્યો. અંગ્રેજી કવિતાના ઇતિહાસમાં તો ૧૭મી સદીમાં ડન અને અન્ય મેટાફિઝિકલ કવિઓએ આ વિચ્છેદ કર્યો હતો. ત્યાર પછીની ચાર સદીની અંગ્રેજી કવિતા અને સંગીતનો સંબંધ એ ગેરકાનૂની સંબંધ ગણાય છે. ‘ભણકાર ધારા-૧’ના ‘પ્રવેશક’માં માત્ર શુદ્ધ અગેય પદ, પ્રવાહી પદ, અર્થાનુસારી પદનો જ ઉલ્લેખ છે. એમાં કવિતાની કોઈ વિભાવનાનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. તો વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવનાનો ઉલ્લેખ તો ક્યાંથી જ હોય ? તેઓ લખે છે, ‘વિચારોને જ એમાં (ગદ્યમાં) પ્રધાનપણે ઉચ્ચારવાના છે.’ આમ પદને વિશે નહિ, માત્ર ગદ્યને વિશે જ, વિચારપ્રાધાન્યનો ઉલ્લેખ છે.

૧૯૨૪માં ‘કવિતાશિક્ષણ’માં એમણે પ્રથમ વાર સૌ પ્રકારની કવિતા વિશેની એમની વિભાવનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેઓ લખે છે, ‘ઊંચી કવિતાની પાછળ, એના આત્માને સ્થાને દર્શન હોવું જોઈએ.’ ૧૯૪૬માં ‘કવિતાશિક્ષણ’ની રજી આવૃત્તિના ‘નિવેદન’માં તેઓ લખે છે, ‘માણસની ધીચિચ્છક્તિઓનો સાત-અષ્ટમાંશ પ્રચ્છન્ન રહે છે. સપાટી પર પ્રત્યક્ષ હોય છે તે બુદ્ધિ, ત્યારે આ માણસની છે છદ્ધિ (subliminal spiritual-emotional intellectual faculties and powers). કવિતારચનામાં એકાગ્ર બનેલો માણસ, સર્જનકાર્યવાંસે લાગી પડેલો કલાકાર ઉશ્કેરાય છે, એની છદ્ધિ જાગ્રત થાય છે, ઊભરાઈને સભાન ક્ષેત્રમાં ઘૂસી આવે છે, ક્યારે કેટલી તે માણસના હાથમાં નથી. એ ઊભરો ક્યાં લગી ચાલે તેય એના હાથમાં નથી.’ વળી તેઓ લખે છે, ‘કવિહૃદય... કલ્પનાકલ્પિત, ભાવસમુલ્લિત, વિચારપોષિત, ભાવનાસંકલનાના નવા નવા ફાલ રચીને જીવનનું ઉદ્ભાવન કરનારી સાહિત્યવાડી વધારે છે.’ અહીં પણ એમણે બુદ્ધિપ્રાધાન્યનો નહિ, દર્શનનો જ મહિમા કર્યો છે; બુદ્ધિનું નહિ, છદ્ધિનું જ મહત્ત્વ કર્યું છે. વિચારની સાથે સાથે કલ્પના, ભાવ અને ભાવનાનું અગત્ય આંક્યું છે. ૧૯૨૭માં ‘લિરિક’માં તેઓ લખે છે, મિલ્ટનને પગલે પગલે લખે છે, ‘સુસ્પષ્ટ, કલ્પનોત્થ, મધુર-સુષ્ઠુ, તેજોમય, હૃદયવેધી ભવ્યગંભીર હોય તે ઉત્તમ કવિતા.’ અહીં પણ એમણે બુદ્ધિપ્રાધાન્યનો નહિ, કલ્પના અને હૃદયનો પુરસ્કાર કર્યો છે. ૧૯૩૧માં ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’માં ‘પ્રવેશક’માં તેઓ લખે છે, ‘સર્જક પ્રતિભા પણ સ્ફુટ અને શાસ્ત્રીય તત્વાન્વેષણની વિચારણા કરતાં પ્રેરણાને વધારે મળતી આવે છે. એનું સ્વરૂપ પાંડિત્યલીલાનું નથી, બાલોચિત લીલાનું છે, અજબ ચમત્કારનું છે; નિયતિને તોડવાના આભાસ દ્વારા સવિશેષ પાળતા વિધિખેલના જેવું, સૌ અધિકારી પ્રેક્ષકને મોહચકિત કરી મૂકે છે.’ અહીં પણ એમણે બુદ્ધિપ્રાધાન્યનું નહિ, પ્રેરણા, બાલોચિત લીલા, ચમત્કાર, વિધિખેલનું મૂલ્ય આંક્યું છે.

૧૯૪૬માં ‘નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો’માં તેઓ લખે છે, ‘પ્રતિભા કિંવા આત્માના પણ કોઈ કિરણ અંશતઃ આ રચનાપ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશી જાય, એ અતીન્દ્રિય દર્શન સ્થૂલ ઇન્દ્રિયગ્રામ લગી વ્યાપે, અને એમ આંખ અદષ્ટપૂર્વ દેખે, કાન અનાહત નાદ સાંભળે, એ અછડતો આકાર જુવે દેખાડે, એ દૂરદૂરના ભણકાર કલાનિષ્ઠ કર્તા સાંભળે-સંભળાવે અને જે અનુપમ અભૂતપૂર્વ અમર કૃતિ બને તે ‘આત્માની કલા’ની પ્રસાદી. તે જ બીજી

નહિ.’ અહીં પણ એમણે બુદ્ધિપ્રાધાન્યનો નહિ, પ્રતિભા અને દર્શનનો મહિમા કર્યો છે.

૧૯૪૫માં ‘પંચોતેરમે’માં તેઓ લખે છે, ‘કવિદષ્ટિને ઉપરતળે, ડાબે-જમણે, બહારભીતર, વ્યોમ-પાતાલે એવી કઈ ચીજ છે જે ચમત્કારભૂ નથી ? કવિને પોતાની કૃતિઓ પણ વારંવાર ચમત્કારભૂ બની જાય એ જાણીતું છે.’ અહીં પણ એમણે બુદ્ધિપ્રાધાન્યનું નહિ, ચમત્કારનું મહત્ત્વ કર્યું છે. ૧૯૫૧માં ‘ભણકાર ’૫૧’ના ‘વિવરણ’માં તેઓ લખે છે, ‘આપણામાં સભાન બુદ્ધિશક્તિ તળે છદ્ધિશક્તિ (સામાન્ય રીતે અદૃશ્ય રહેલી શક્તિઓ) પણ છે, અને સર્જનક્રિયાપ્રવૃત્તિની એકાગ્રતામાં એ શક્તિઓ પણ સભાન બુદ્ધિફલકે આવી એની કલમે કલમે પોતે યોજેલ-કલ્પેલ નહિ એવું પણ ઉમેરી આપે છે, કેટલીક વાર તો આખો સર્ગ ફેરવી નાંખે છે.’ અહીં પણ એમણે બુદ્ધિશક્તિનો નહિ, છદ્ધિશક્તિ અને અદૃશ્ય શક્તિઓનો મહિમા કર્યો છે.

આટલાં અવતરણો પછી હવે બલવન્તરાયની કવિતા માત્રની વિશાલતર વિભાવનાના સંદર્ભમાં, એની પશ્ચાદ્ભૂમાં એ પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ કે બલવન્તરાયની બુદ્ધિપ્રધાન કવિતાની વિભાવનાનું બીજું ક્યાં, ક્યારે અને કયા કારણે ? એ વિભાવના ફાલીફૂલી ક્યાં, ક્યારે અને કયા કારણે ?

૧૯૨૭માં ‘લિરિક’માં બલવન્તરાય આશ્ચર્યપૂર્વક – બલકે આવેશપૂર્વક લખે છે, ‘બાકી કવિતા તરીકે, તો ‘પેરેડાઇસ લોસ્ટ’ અને ચાર-છ પંક્તિનું ઉત્તમ લિરિક ભેય સમાન !’ એના પ્રત્યાઘાત રૂપે, પ્રતિકાર રૂપે વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવનાનો નકારાત્મક રૂપે આરંભ થાય છે. પછી અંતે એ તર્કબદ્ધ રીતે હકારાત્મક રૂપે વિરમે છે. કવિતા માત્ર ઊર્મિવત્ હોય, પણ ઊર્મિપ્રધાન કવિતા તે ઉત્તમ કવિતા નહિ. ઊર્મિપ્રધાન કવિતા સુંદર હોય, પણ એથી અન્યથા એવો કવિતાપ્રકાર પણ છે. અને એ માત્ર સુંદર નહિ, ભવ્યસુંદર છે, શ્રીમત્ અને ઊર્જિત છે. ઉદાહરણ રૂપે મિલ્ટનનું મહાકાવ્ય. આમ, કવિતા ઊર્મિપ્રધાન હોય એ અનિવાર્ય નથી. કવિતા જો ઊર્મિપ્રધાન નહિ તો પછી કવિતા વિચારપ્રધાન હોવી જોઈએ. એથી ૧૯૩૧માં ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ના ‘પ્રવેશક’માં જાણે કે ઘોષણાપત્ર રજૂ કરે છે, ‘હું તો વિચારપ્રધાન કવિતાને કવિતાસૃષ્ટિમાં દ્વિજોત્તમ જ્ઞાતિની માનું છું ને ?!’ ‘સંગીતકાવ્ય લાંબું હોઈ શકે નહિ... કલાના મિનારા તો લાંબા તથાપિ એકે અક્ષર વધારે પડતો નહિ એવા ઉદાત્ત વિચારપ્રધાન સર્જનો જ ચાણી શકે... મહાકાવ્ય વિચારપ્રધાન કવિતાજાતિમાં જ શક્ય છે.’ આમ, બલવન્તરાયનો આરંભમાં જે મહાકાવ્ય અને ભલ્લેક વર્સ – પ્રવાહી પદ માટેનો આગ્રહ હતો તે અંતે એમની વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવનામાં વિરમે છે. ૧૯૪૬માં ‘નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો’માં આ વિભાવનાની પરાકાષ્ટા છે. તેઓ જાણે કે આહવાન રૂપે લખે છે, ‘તમે પોતે જેને ઉત્તમ કવિતા ગણતા હો તે રજૂ કરી દો. એ દરેક દાખલા વિશે હું સહેલાઈથી બતાવી શકીશ કે કાં તો એ ઉત્તમ નથી, કાં તો એ વિચારપ્રધાન નથી.’ આમ, વિચારપ્રધાન કવિતા તે જ ઉત્તમ કવિતા એ છે બલવન્તરાયની વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવના.

૧૯૪૭માં ઉમાશંકરે ‘કવિતાશિક્ષણ’ની ૧૯૪૬ની રજી આવૃત્તિનું ‘કવિતાશિક્ષક બલવન્તરાય’ શીર્ષકથી આક્રમક અવલોકન કર્યું છે. એમાં એમણે બલવન્તરાયની વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવનાને ખંડદર્શન કહ્યું છે, ચર્ચાનું – ઊહ અને અપોહનું શસ્ત્ર

કહ્યું છે. બલવન્તરાયે શિક્ષકનો બ્રાહ્મણધર્મ નહિ પણ વિવાદકનો ક્ષાત્રધર્મ, પ્રચારકનો વૈશ્યધર્મ બજાવ્યો છે એમ કહ્યું છે. બોદલેરે કહ્યું છે, ‘Criticism should be personal, prejudiced and passionate’ – વિવેચન આત્મલક્ષી, પૂર્વગ્રહપ્રેરિત અને ઉદ્દેકપૂર્ણ હોવું જોઈએ. બલવન્તરાય માત્ર કવિતાશિક્ષક ન હતા, કેવળ વિવેચક ન હતા, કવિ હતા, મોટા ગજાના કવિ હતા. આવા કવિના વિવેચનમાં પોતે જે કવિતા રચે છે અને / અથવા રચવાના છે એનો પક્ષપાત અને પુરસ્કાર અનિવાર્યપણે હોય એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. વડ્ડર્જવર્થ અને એલિયટ એનાં પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણો છે. ૧૯૨૪માં ‘કવિતાશિક્ષણ’માં બલવન્તરાય લખે છે, ‘સૌને પોતપોતાનાં દર્શન-મંતવ્યોને વળગવાનો, એને આગળ કરવાનો અને એને યથાશક્તિ દીર્ઘાયુ અને વ્યાપક બનાવવાનો એકસરખો હક્ક છે.’ બલવન્તરાયના આ અધિકારને ખંડદર્શન કહો, ચર્ચાનું – ઊહ અને અપોહનું – શસ્ત્ર કહો, વિવાદકનો ક્ષાત્રધર્મ કે પ્રચારકનો વૈશ્યધર્મ કહો પણ એ એમનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. વળી ઉમાશંકર લખે છે, ‘આજનો – ૧૯૪૬નો કવિતાપ્રેમી દા.ત. નરસિંહરાવને રમણભાઈની આંખે જોતો નથી એ એમને (બલવન્તરાયને) કેમ સમજાય ? તો આજનો ૨૦૦૬નો કવિતાપ્રેમી બલવન્તરાયને ઉમાશંકરની આંખે જોતો નથી એ એમને (ઉમાશંકરને) કેમ સમજાય ? બલવન્તરાયે એમની વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવનામાં એમનો યુગધર્મ બજાવ્યો છે. ઉમાશંકર જ લખે છે, ‘આવી યુગસેવાઓ દ્વારા જ સત્ય પોતાનું કામ કઢાવી લેતું હોય છે.’

૧૯૩૧માં બલવન્તરાયે જ્યારે એમની વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવનાનું આહ્વાન કર્યું ત્યારે ગુજરાતી કવિતામાં કેવું વાતાવરણ હતું ? બલવન્તરાયે એમના ‘પૂછું મને કટેવ’ કાવ્યમાં એનું વિગતે વર્ણન કર્યું છે. ૧૯૮૧ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં નરસિંહરાવની ટચૂકડી, બચુકડી, લઘુકડી ‘કુસુમમાળા’ કેન્દ્રમાં હતી, ‘ખારા પટમાં એક માત્ર વીરડી’ હતી, બાલાશંકર અને મણિલાલની ગઝલો, નરસિંહરાવ અને ન્હાનાલાલનાં ગીતો તથા કાન્ત અને કલાપીનાં કથનોર્મિકાવ્યોનું વર્ચસ્વ હતું. ૨૦મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ૧૯૧૫માં ગુજરાતમાં ગાંધીજીનો પ્રવેશ અને ૧૯૧૭માં ‘ભણકાર ધારા-૧’નો પ્રવેશ થયો હતો. ગાંધીજીએ એમના મહાકાર્ય દ્વારા ગુજરાતના કવિને મહાકાવ્યનો વિષય આપ્યો હતો અને બલવન્તરાયે એમના પ્રવાહી પદ્ય દ્વારા ગુજરાતના કવિને એ માટેનું વાહન અર્પ્યું હતું. બલવન્તરાયની મહાકાવ્ય અને પ્રવાહી પદ્યની વિભાવના અને એના નિષ્કર્ષરૂપ વિચારપ્રધાન કવિતાની વિભાવના ન હોત તો બલવન્તરાયના અનુકાલીન એવા ઉમાશંકર અને એમના સમકાલીન નવીન કવિઓએ સ્તોત્ર, સોનેટ, ચિન્તનોર્મિકાવ્ય આદિનું જે કવિતાસર્જન કર્યું તે કર્યું હોત ? આજે હવે ગુજરાતી ભાષામાં અલ્પસંખ્ય ચિન્તનોર્મિકાવ્યોના અપવાદ સાથે ગીતો અને ગઝલોનું ગંજાવર ઉત્પાદન થાય છે ત્યારે ૧૯૫૧માં બલવન્તરાયે ‘ભણકાર ’૫૧’માં જે કહ્યું હતું એનું સ્મરણ કરવું રહ્યું, એનું પુનરુચ્ચારણ કરવું રહ્યું, ‘કલામય બુદ્ધિધન કાવ્યસર્જનો લાંબાં કે ટૂંકાંની રચનામાં ગુજરાતે અત્યારે તો સુકવણું બેઠું છે. ગુજરાતી કાવ્યભોગી બંધુઓને એક જ શબ્દ કહી શકું, ખામોશ !’

r

લાખ મથીને રાખતો દિવસે જેને શાંત,
રાતે છાપો મારતું ડંખીલું એકાંત;
એક સમે ક્યારેક ને આજે બારે માસ,
આંસુ ઝંઝર પ્હરતાં નખ નાખે નિઃશ્વાસ;
રાત મળી સરખી છતાં હું કેવો લાચાર,
તું પહેરે છે ચાંદની હું ઓઢું અંધાર;
આંસુને વરસાવશું નાહક ના મૂંઝવ,
એક નદી નિપજાવશું જેને બન્ને કાંઠે નાવ;
સૈયર, કેવી પ્રીત આ ને કેવો આ સંગાથ ?
આંખો તો યાકી ગઈ ને આંસુ સારે હાથ.

– ચિનુ મોદી

વિયોગનો વિષાદ વ્યક્ત થયો હોય તેવા કાવ્યની ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં દીર્ઘ પરંપરા છે. તેનો એક છેડો શોકાંજલિ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં ખૂલે છે. અહીં એ પ્રકારમાં લખાયેલા પાંચ દુહાઓ ચિનુ મોદી પાસેથી મળે છે. વિરહની પીડા પાષાણહૃદયના માણસને પણ મીણ જેવો પોચો બનાવી દે છે. કાલિદાસે ‘રઘુવંશમ્’માં પત્ની ઇન્દુમતીના વિયોગમાં વિલાપ કરતા રાજા અજ માટે લખ્યું છે કે ખૂબ તપાવેલું લોઢું પણ મૃદુ બની જાય તો પછી શરીરધારી મનુષ્યનું તો કહેવું જ શું ? પીડા ખુદ ભલે કષ્ટદાયિની હોય, તે કલામાં પ્રવેશે છે ત્યારે સુખદાયી બની જાય છે. નિત્તે જેવા તત્ત્વજ્ઞાની તો જિંદગીને પણ દુઃખને કારણે જ અર્થપૂર્ણ માને છે. અહીં શબ્દની કલા કવિના વિષાદને કેવી ભાવવ્યંજનામાં પલટાવી દે છે તે જોવા જેવું છે.

પહેલી પીડા એકાંતની છે. એકલવાયા હોવા જેવું પીડાકારક ભાગ્યે જ કશું હશે. ખુદના પડછાયા કે પ્રતિબિમ્બનો સાથ લઈને જીવ્યા કરવું કોઈને માટે શક્ય નથી. એકાંતથી બચવાનો પ્રયત્ન એટલે અખિલાઈમાં ઓગાળવાનો પ્રયત્ન. કવિ કહે છે તેમ લાખ મથામણો કરવા છતાં એકાંતનું આક્રમણ અટકાવી શકાતું નથી. જેનું સાન્નિધ્ય સેવ્યું છે તેની હાજરીનો અભાવ પળે પળે એકાંતનો અનુભવ બનીને ત્રાટકે છે. દિવસભર કોઈ ને કોઈ સંદર્ભમાં જાતને પરોવી શકવાનો માંડ માંડ થતો પ્રયાસ રાત પડે ત્યારે છેવટે લાચાર કરી મૂકે છે અને એકાંતનો ડંખ સહ્યા સિવાય છૂટકો હોતો નથી. કવિ અહીં એકાંત છાપો મારે છે એમ કહી તેની છલનામયી પ્રકૃતિનો હવાલો તો આપે છે પણ એકાંતને ડંખીલું કહી તેના આક્રમણ પર એક વિશેષ ધજા પણ રોપે છે. શાંત એકાંતનો બિલકુલ સામેનો છેડો દિવસ

અને રાતના દ્વેતને ઓગાળી દઈ કવિ અહીં ઉપસાવે છે.

ક્યારેકમાંથી કશુંક કાયમી થઈ જાય તેવું લાગણીમાં બને ત્યારે શું કાયમી થયું તે વિચારણીય બની રહે છે. મનુષ્યની વિફળતા ત્યાં છે કે જે ગમે છે તે ક્ષણોને તે લંબાવીને કાયમી કરી શકતો નથી. અને જેના પરત્વે અણગમો છે તે કાયમી બાબતોને તે નામશેષ કરી શકતો નથી. કવિ એક અત્યંત કમનીય કલ્પન આપે છે : ‘આંસુ ઝાંઝર પહેરતાં’ અને તેની સાથોસાથ જ ઉમેરે છે : ‘નખ નાખે નિઃશ્વાસ.’ વિષાદવેરી આંખોમાંથી ઝુમઝુમ કરતાં આંસુ ઊતરી આવે અને તેને વધાવી જ લેવાં પડે. આવું હંમેશનું થઈ જાય તે પરિસ્થિતિ કવિને અસહ્ય લાગે છે. પણ તેઓ નિરૂપાય છે. પ્રિય પાત્રની કાયમી ગેરહાજરીનો સંકેત બહુ લાક્ષણિક ઢબે કવિ અહીં કરી રહે છે.

જે સન્મુખ નથી એ ક્યાં છે એની કવિને ભાળ નથી. છતાં એમને એટલી તો ચોક્કસ ખબર છે કે પોતે અંધકારગ્રસ્ત છે. પોતાનું અજવાળું ક્યાંક બીજે છે, છિનવાઈ ગયું છે. રાત્રિ તો બન્ને માટે એકસરખી જ છે, છતાં અજવાળું પેટાવનાર એક વ્યક્તિ કવિને અંધારપછેડામાં વીંટાળી દઈ પોતે પ્રકાશપુંજ બની ક્યાંક વિલસી રહી છે. કવિની લાચારી એ છે કે તેઓ રાતનો આ વિપર્યાસ નિવારી શકતા નથી.

હવે કવિ આછાપાતળા ઉકેલ લેખે એક પ્રસ્તાવ કરે છે. કહે છે : ‘આંસુને વરસાવશું.’ વરસાદ સાથે જ વપરાતું આ ક્રિયારૂપ અહીં ‘આંસુ’ સાથે વપરાયું છે તેનું ઔચિત્ય એ કે અહીં બેચાર ટીપાંથી ભીના થઈ સુકાઈ જતાં પોપચાંથી ઘણે આગળ વધીને કવિએ વાત કરવી છે. અને એટલે વરસાદી પ્રપાતનો સંદર્ભ લઈ એમણે આંસુ ઉર્ફે પીડાની તીવ્રતાને શગે ચડાવી છે. ‘નાહક ના મુંઝાવ’ એવા આશ્વાસન પરથી આપણે પહેલી જ વાર એ જાણી શકીએ છીએ કે સામે પક્ષે પણ મૂંઝારો તો છે જ. પણ ત્યાં ઉકેલ નથી. કવિ પાસે ઉકેલ છે. તેઓ વરસતા આંસુના પરિણામરૂપ નદી નિપજાવવા તત્પર છે. એવી નદી, જેના બન્ને કાંઠે નાવ હોય. બન્ને દિશાએથી સામસામા આવીને મધ્યમાં મળવું અને એ રીતે સાયુજ્યને પામવું અહીં કવિને અભિપ્રેત છે. એમ પણ કહીએ કે આંસુ કેવળ આ કાંઠેથી જ વરસે છે તેવું નથી. સામે કાંઠે પણ એ જ પરિસ્થિતિ છે.

કવિને આવા વૈષમ્યથી ભર્યા સંગ્રાથ અંગે ભ્રાંતિ થાય છે અને આને તે પ્રીત કહેવાય કે કેમ તેવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. અને તેના પરિણામ રૂપે એક અનવદ્ય સુંદર પંક્તિ સરી પડે છે :

‘આંખો તો થાકી ગઈ અને આંસુ સારે હાથ’

પ્રતીક્ષા સિવાય આંખોને થાકી જવાનું કોઈ કારણ નથી તે અહીં કોઈને પણ સમજાય તેમ છે. રાહ જોઈ જોઈને થાકી જતી આંખો હવે કોઈ દૃશ્યને સમાવી ન શકે તેવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે ત્યારે એ પ્રિયપાત્ર માટેની જગ્યાનો અભાવ કવિ માટે આકરો થઈ પડ્યો છે. જે દૃશ્યો હવે ઉમેરાય છે તે આંસુ બનીને આંખોમાંથી ઢળી પડે છે. આંખોના થાકની આ પરિસ્થિતિ કવિ વિકલ્પે હાથમાં આરોપે છે અને કહે છે કે ‘આંસુ સારે હાથ.’

આ કાવ્ય પોતે જ આ અર્થમાં કવિનાં આંસુ સ્વરૂપે છે, જે આંખોથી નહીં પણ હાથેથી ટપક્યું છે. થાકી ગયેલી આંખોનો વિકલ્પ કવિની આંખોનાં ટેરવાં બન્યાં છે અને એણે લેખણ લઈ કવિની પીડાને અહીં વાચા આપી છે. અહીં આ શબ્દો છે તેમ નહીં

પણ કવિનાં આંસુ છે તેમ માનીએ તો વિરહની પીડાનો તારસ્વરે થતો ચિત્કાર પણ સંભળાશે.

પિયુના વિરહમાં ઝૂરતી અને પિયુમિલન આડેના દિવસો ગણતી પ્રિયતમા કહે છે કે : ‘ગિણતા ગિણતા ઘિસ ગઈ મોરી આંગળિયારી રેખ !’ આંગળીના વેઢા ઘસાઈ જાય એવી તીવ્રતાથી દિવસોની ગણતરી કરતી એ નાયિકાને તો આપણે ઓળખીએ છીએ, પણ અહીં તો એક કવિ પોતાની પ્રિયતમાની દુર્નિવાર અનુપસ્થિતિને સહેતાં સહેતાં ‘આંસુ સારે હાથ’ એમ કહીને પોતાની શબ્દે શબ્દે ઊતરતી સર્જકતા આંસુડામાં પલટાઈ ગઈ છે તેવું વિધાન કરે છે ત્યારે એ વિધાન વ્યવહારના વ્યાકરણમાંથી છટકી જઈને કલાની સુંદરતાને ધારણ કરી રહે છે.

‘કરુણ રસ’ એવા પરસ્પર વિરોધી શબ્દો આપણે ક્યાં નથી જાણતાં ?

તો જાણું !

મારી ગાગર ઉતારો તો જાણું

કે રાજ, તમે ઊંચક્યો ‘તો પ્હાડને !

હું તો ઘરે ઘરે જઈને વખાણું

કે રાજ, તમે ઊંચક્યો ‘તો પ્હાડને !

આખો દી વાંસળીને હાથમાં રમાડો ફૂલાન !

એમાં શા હોય ઝાઝા વેતા ?

કાંટાળી કેડી પર ગાગર લઈને અમે

આવતાં, જતાં ને સ્મિત દેતાં.

હું તો વ્હેતી જમુનાને અહીં આણું :

મારી ગાગર ઉતારો તો જાણું,

કે રાજ, તમે ઊંચક્યો ‘તો પ્હાડને !

ડચકારા દઈ દઈને ગાયો ચરાવવી

ને છાંય મહીં ખાઈ લેવો પોરો.

ચપટીમાં આવું તો કામ કરી નાખે

અહીં નાનકડો ગોકુળનો છોરો.

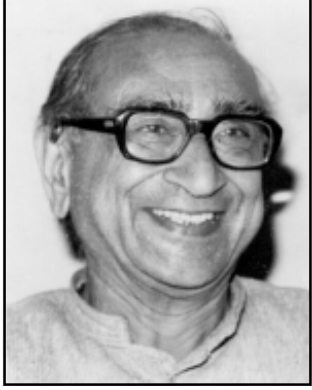
ફરી ફરી નહીં આવે ટાણું :

મારી ગાગર ઉતારો તો જાણું,

કે રાજ, તમે ઊંચક્યો ‘તો પ્હાડને !

(કાવ્યસૃષ્ટિ, પૃ. ૫૪)

– સુરેશ દલાલ

ખાસ્સા સ્વાધ્યાય ને પરિશ્રમથી પિતા મહાદેવભાઈ દેસાઈ અને રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી વિષે અનુક્રમે ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ અને ‘મારું જીવન એ જ મારી ઘણી’ એ બે પ્રમાણભૂત જીવનચરિત્રો લખીને તર્પણકાર્ય કરનાર નારાયણભાઈ મહાદેવભાઈ દેસાઈ ઈ.સ. ૨૦૦૯થી બે વર્ષ માટે શતાબ્દી પાર કરી ગયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનો હોદ્દો સંભાળશે. એમની દષ્ટિનો લાભ પરિષદ પામશે.

નારાયણભાઈની ઓળખ ગાંધીવિચારધારાના પ્રચારક-પ્રસારકની. નાની વયથી ગાંધીજીના સંપર્ક-સહવાસમાં આવ્યા અને પૂરી સમજથી ગાંધીવિચારધારાનો

સ્વીકાર કર્યો. આજે પણ એ વિચારધારાને આગળ ધપાવવા કાર્યશીલ છે. ૨૪ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૪માં વલસાડમાં જન્મેલા નારાયણ દેસાઈના પિતા મહાદેવભાઈ ગાંધીજીના અંગત સચિવ હતા. માતા દુર્ગાબહેન પણ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં પતિનાં સંગાથી હતાં. અનાવિલ જ્ઞાતિમાં સંસ્કાર સહજ જ હોય. સેવાની ભાવના મળી ગાંધીપ્રભાવે. રહેવાનું બન્યું ગાંધી આશ્રમમાં. શિક્ષણ પણ ત્યાં જ લીધું. પણ બંધાયા નહીં. કેવળ મુક્ત શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું જેથી એમના જ્ઞાનની સીમા અસીમ રહી. અઢાર વર્ષની વયે પિતાનું અવસાન થયેલું. ત્યારે બાબલો અર્થાત્ નારાયણભાઈ ‘સમજણો’ થયો હોવાની પિતાને પૂર્વ પ્રતીતિ થઈ ગયેલી. વળી નારાયણભાઈ પણ રાષ્ટ્રીય લડતમાં સક્રિય થયા તે પિતાએ સ્વીકારેલ ધર્મનો માર્ગ જ હતો. રહેવાનું બન્યું સેવાગ્રામમાં. પછી દિહેણ, વલસાડ, મુંબઈ, વેડછી. એમનું સરનામું બન્યું વેડછી. અલબત્ત આજે તો પ્રવાસી છે. સતત ફરે છે. વેડછીમાં મુકામ કર્યો પછી વિનોબા સાથે ભૂદાનયજ્ઞની પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા. વર્ષો સુધી વિનોબાના સંગાથી રહ્યા. જયપ્રકાશ નારાયણ સાથે શાંતિસેનામાં જોડાયા. બિહાર આંદોલનમાં સક્રિય રહ્યા. બાંગ્લાદેશ સ્વતંત્ર થતાં ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. રચનાત્મક કામ કરવું એ એમની આદિમ રુચિ. તો વળી મૂલ્યો માટે લડવું એ એમનો જીવનધર્મ. ‘સરમુખત્યારને સમજાવે’ એ પુસ્તિકા કટોકટી ટાણે લખી એમાં કટોકટીનો સ્પષ્ટ વિરોધ તો ખરો જ. વળી લોકશાહીની પુનઃસ્થાપના થાય તે માટેની સંસ્કારી લડત પણ ખરી. બધું સારી રીતે ચાલે એ એમની આંતરદૃષ્ટિ. એ માટે મથ્યા – મથતા રહ્યા છે. સરદારની શતાબ્દી ટાણે પદયાત્રા કરે તે પણ યુવાનોને સંદેશ પૂરો પાડવા. વ્યક્તિના ગુણનો મહિમા એમાં સમાયેલો હતો.

નારાયણભાઈ પ્રવૃત્તિના માણસ છે. એમની પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વિશાળ. છતાંય વાંચન-લેખનમાં એ પ્રમાદી રહ્યા નથી. સાદું ને સરળ ગદ્ય એમની નિજશૈલી છે. આયાસ ન દેખાય.

ક્યાંય મેદ નહીં. બધું જ સ્વાભાવિક. આશ્રમજીવનનાં સંભારણાં લખ્યાં તે ‘સંત સેવતાં સુકૃત વાધે’માં સચવાયાં છે. ગાંધીભક્તિની એ સ્મરણગીતા છે. રવીન્દ્રનાથની ‘રવીન્દ્ર રચનાવલી’નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો તે ગુરુદેવ ટાગોર પ્રત્યેના અપાર અહોભાવથી. ‘રોમારોલાં એન્ડ ગાંધી કોરસપોન્ડન્સ’ એ અનુવાદ બે મહાનુભાવો તરફની ભક્તિનું સુકળ. ‘ધ ગીતા એકોર્ડિંગ ટુ ગાંધી’ એ પિતા મહાદેવભાઈ દેસાઈની કૃતિનો અનુવાદ છે. ચરિત્રનિબંધનું એમનું પુસ્તક ‘મને કેમ વીસરે રે.’ વિવિધ વ્યક્તિના આ ચરિત્રોના આલેખન સાથે નારાયણભાઈનું નિર્ભેળ વ્યક્તિત્વ ઉજાગર થયું છે. અહીં શ્રદ્ધેય ચરિત્રકાર નારાયણ દેસાઈની છવિ લભ્ય બની છે. આ છબિ પછી વિશેષ કોળે છે ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ એ ચરિત્રગ્રંથમાં. સ્મૃતિ, પ્રસ્તુતિ, પ્રીતિ, દ્યુતિ ને આહુતિ એમ પાંચ ખંડમાં વહેંચાયેલું આ બૃહદ ચરિત્ર પિતૃતર્પણનું અનન્ય પ્રકાશન છે. ગુજરાતી ચરિત્રસાહિત્યનું ઉત્તમ ઘરેણું છે. સત્ય સાથે ક્યાંય ચેડાં કર્યાં નથી. ગુજરાતી ચરિત્ર સાહિત્યનું આ શકવર્તી પુસ્તક છે. ‘Gandhi Through a Child’s Eye’ – જેનું સંપાદન માર્ટ શેપર્ડે કર્યું છે – એ ગાંધીસ્મરણકથા લખનાર નારાયણભાઈ પાકટ વયે ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ એ ગાંધીવિષયક શ્રદ્ધેય જીવનચરિત્ર લખે છે. એમાં અહોભાવ સાથે એક યુગપુરુષની જીવનગાથા સમાજને આપવાની ભાવના આમેજ છે. ગુજરાતી ભાષામાં ગાંધીજીનું આ પહેલું પ્રમાણભૂત જીવનચરિત્ર છે.

નારાયણભાઈની પ્રતિભા યથાસમયે પુરસ્કૃત થતી રહી છે. ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ એ ગ્રંથને સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર મળ્યો છે. દર્શક ફાઉન્ડેશનનો એક લાખ રૂપિયાનો પુરસ્કાર પણ પ્રાપ્ત થયો છે. ઈ.સ. ૧૯૯૮માં એમને યુનેસ્કો પ્રાઈઝ મળ્યું હતું અને ઈ.સ. ૨૦૦૧માં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો તે પણ ઉક્ત ચરિત્રના અનુષંગે. આ વર્ષે એમને ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ માટે ઈ.સ. ૨૦૦૪નો મૂર્તિદેવી એવોર્ડ અપાયો છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલપતિ નારાયણભાઈ મૂળે અનાસક્ત ગાંધીજન છે. એમની એ છબિથી પરિષદ રળિયાત બનશે એવી શ્રદ્ધાએ એમનું સ્વાગત કરીએ.

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

૨૦૦૫ની વાર્તાસર્જનપ્રવૃત્તિ | હિમાંશી શેલત

[૨૦૦૫ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ : સંપાદક : વીનેશ અંતાણી, પ્રકાશક : આર.આર. શેઠની કંપની, પૃષ્ઠ ૨૫૪, ક્રિંમત રૂ. ૧૫૦/-]

વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓમાંથી કેટલીક પસંદ કરેલી વાર્તાના સંચય પ્રકાશિત કરવાની જે પરંપરા ચાલુ રહી છે તેના લાભ નિર્વિવાદ છે. વાર્તાપ્રિમીઓને સારી કૃતિઓ એકસાથે વાંચવા મળે એ તો ખરું જ, પણ એ થકી નવી આશાસ્પદ કલમનો પરિચય થાય. વાર્તાલેખન કઈ દિશામાં જઈ રહ્યું છે અને આંક ઊંચો જઈ રહ્યો છે, સ્થિર છે, કે પછી નીચે જવાની દહેશત છે તેનો અણસાર પણ આવા સંચયો દ્વારા મળી રહે. વળી આ રચનાઓ નિશ્ચિત સમયગાળા સાથે સંકળાયેલી હોવાથી એનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય હોય છે.

‘૨૦૦૫ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’માં સંપાદક વીનેશ અંતાણીએ ઓગણીસ વાર્તાઓ સમાવી છે. અહીં વિશિષ્ટ, સશક્ત, નીવડેલી તથા નવી અને આશાસ્પદ એમ બંને પ્રકારની લેખિની જોવા મળે છે. નવી કલમ, અલબત્ત, આંગળીને વેઢે ગણાય એટલી જ છે, અને સંપાદકના આ નિરીક્ષણ સાથે સંમત થવાનાં પૂરતાં કારણો છે કે “આવનારા સમયમાં આપણી વાર્તાને આગળ લઈ જાય એવાં નવાં સર્જકની સંખ્યા નહીંવત્ છે.” પચાસ પાનાંમાં વિસ્તરતા આ પ્રાસ્તાવિકમાં સંપાદકે દરેક વાર્તાનો પરિચય આપ્યો છે અને રચના અંગે એના લેખકના દષ્ટિકોણનેય સામેલ કરવાની જહેમત લીધી છે. આમ હોવાથી પ્રસ્તાવનાને એક વિશેષ પરિમાણ મળ્યું છે.

કેટલાંક સામયિકો એક વિશિષ્ટ વર્ગની રુચિને ધ્યાનમાં લઈને ચોક્કસ ધોરણો રાખે છે. એવાં સામયિકો વિશાળ વાચકવર્ગ સુધી પહોંચતાં નથી. (જોકે આ ‘વિશાળ’ શબ્દ જરા ડરતાં ડરતાં જ વપરાય એવો છે. વાચકવર્ગ વિશાળ હોય તેવી સ્થિતિ સામયિકો/પુસ્તકો માટે પેદા થઈ છે જ ક્યાં ?) છતાં એટલું અવશ્ય કહેવાય છે કે આ સામયિકોનો એક ખાસ દરજ્જો છે અને એનો વાચકવર્ગ બહુ મર્યાદિત છે. ‘એતદ્’, ‘તથાપિ’ કે ‘ગદ્યપર્વ’માં પ્રગટ થયેલી ઉત્તમ રચનાઓ ક્યારેક વાર્તાના સાચા ભાવકો સુધી ન પહોંચે એમ બની શકે. એવી સ્થિતિમાં શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓના સંચય ખરે જ આવકાર્ય ઠરે છે. કિશોર જાદવની વાર્તા ‘વાડી’ કે સુમન શાહની ‘એ જરાક જેટલું છેટું’ વાર્તાચાહક માટે સુલભ બને એ મહત્ત્વની બાબત છે.

સંગ્રહની ઓગણીસ વાર્તાઓમાંથી છ વાર્તાઓ ‘શબ્દસૃષ્ટિ’માં, ચાર ‘ગદ્યપર્વ’માં બે ‘ખેવના’માં અને બાકીની એક એક ‘નવનીત-સમર્પણ’, ‘પરબ’, ‘એતદ્’, ‘તથાપિ’,

‘શબ્દસર’, ‘અખંડ આનંદ’ અને ‘કંકાવટી’માં પ્રગટ થઈ છે. આપણાં કેટલાંક સામયિકો વાર્તાને નામે જે કંગાળ સામગ્રી છાપતાં રહે છે એ આમ તો ભયાનક પ્રવૃત્તિ જ ગણાય. અહીં પણ સંપાદક એનો ઉલ્લેખ કરે છે, કહે છે, વાર્તાના નામે સામયિકોમાં “જે કંઈ છપાય છે તે ચિંતાજનક છે.” ચિંતાજનક કોને માટે છે ? અહીં તો હવે માત્ર સામયિકોમાં જ નહીં, વર્ષોવર્ષ અત્યંત નબળા, એકાદી નજર ફેરવવા જેવાયે નહીં એવા વાર્તાસંગ્રહોની વાર્તાઓ ખડકાતી જાય છે. અમુક્તમુક સામયિકે વાર્તા છાપી એટલે લખનારને તો સો ટકા ખાતરી થઈ ગઈ કે પોતે વાર્તાકાર, અને તેરા કોઈ નહીં રોકણહાર ! વાંચનાર હોય કે ના હોય, છાપનારની ક્યાં ખોટ છે ?

પરંતુ મોટી ઉપાધિ એ છે કે આ આખીયે પરિસ્થિતિ અંગે વૈચારિક ભૂમિકાથી આગળ વધવું અશક્ય છે. જે કહેવા જેવું છે તે ફરીફરીને કહેવાતું રહ્યું છે, હવે આગળ શું ? નથી વાચકોને કેળવી શકાતાં, નથી સંપાદકોને એ છે તેનાથી વધારે જવાબદાર બનાવી શકાતા. અત્યારે જે ચાલી રહ્યું છે તેમાંથી બહાર આવવું મુશ્કેલ છે. એટલે જ ઉત્તમ સંપાદકોની જરૂર વરતાય. એ વાર્તાઓમાંથી ભૂલેચૂકે પણ પેલાં પ્રાગટ્ય-ઉત્સુક લખનારાં પસાર થાય તો કદાચ વાર્તાપદાર્થને ઓળખવાની શક્યતા પેદા થાય અને ઘણી હોનારતો ટળી જાય.

એ તો ઠીક, આનંદ તો આપણા કેટલાક સર્જકોની વાર્તાનિષ્ઠા માટે અનુભવવાનો છે. જે ઊંડી નિસબત અને સૂઝ-સમજ સાથે, સજ્જતા અને એકાગ્રતા સાથે એ વાર્તાસર્જનમાં પરોવાયાં છે એ અનુભવ સ્વયં પરિતોષનું કારણ છે. વાર્તાવસ્તુના નિરૂપણ માટે એ જે નવીન રચનારીતિઓનું નિર્માણ કરે છે, ભાષાને જે રીતેભાતે પ્રયોજે છે તેમાં ભાવકને રસ જાગે એવું છે. અજિત ઠાકોરની રચના ‘દૂંટી’, ધીરેન્દ્ર મહેતાની ‘પપ્પા’, દીવાન ઠાકોરની ‘પુત્રવધૂ’, માય ડિયર જયુની ‘મને ટાણા લઈ જાવ’ જેવી વાર્તાઓ ઉપરાંત પ્રસ્તુત સંચયની અન્ય વાર્તાઓ વાર્તાને ગંભીરપણે સેવતાં સર્જકોની મથામણ વ્યક્ત કરે છે. અને સંપાદક ઉલ્લેખે છે તેમ અંતિમ પસંદગીની યાદીમાં કુલ પચ્ચીસેક જેટલી વાર્તાઓ હોય ત્યારે વાર્તાસર્જનપ્રવૃત્તિ વિશે નિરાશ ન થઈએ, અને વાર્તાને અહીંથી આગળ લઈ જાય એવાં સર્જકોની પ્રતીક્ષા કરીએ, પણ એ સાથે સંતુષ્ટ થઈને, પગ વાળીને, ઠરીયે ન જઈએ. ઊજળા પરિદેશ્યને ઊજળું જ રાખવું હોય ત્યારે એકમેકની પીઠ થાબડીને જંપી ન જવાય.

મીઠા વગરનો રોટલો : માણવા-મમળાવવા જેવી વાર્તાઓ | બાબુ દાવલપુરા

[મીઠા વગરનો રોટલો : ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, પ્રકા. આર. આર. શેઠની કંપની, પ્ર.આ. ૨૦૦૨, કાઉન પૃ. ૧૦+૧૪૩, રૂ. ૭૫]

અવારનવાર ‘કુમાર’, ‘નવનીત-સમર્પણ’, ‘ચાંદની’, ‘વિ’, ‘સરવાણી’, ‘કંકાવટી’ આદિ સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટની કેટલીક વાર્તાઓ ‘મીઠા વગરનો રોટલો’ વાર્તાસંગ્રહમાં ગ્રંથસ્થ થઈ છે. પોતાના વાર્તાસર્જનના પ્રયોજન અને અભિગમ અંગે ‘નિવેદન’માં તેમણે કરેલી સ્પષ્ટતા આ વાર્તાઓને માણવા-પ્રમાણવામાં ઉપયોગી નીવડે તેવી છે : ‘મારી વાર્તાઓની ભોંય... ગામડાની છે. મારું પોતીકું સંવેદન ઘાટીલું કરવાનો મારો

પ્રયત્ન રહ્યો છે; મથ્યો છું. અહીં શ્રોતા-વક્તા, વાચક-લેખક વચ્ચે સંપર્કસેતુ જળવાય એના તરફ મેં વધારે ધ્યાન આપ્યું છે. મારી વાર્તાઓ ભલે કોઈને કથનાત્મક લાગે, કોઈને વર્ણનાત્મક લાગે, ભલે રેખાચિત્રો તરફ ઢળી જતી જણાય, પણ મારે તો ગ્રામ્ય-પારિવારિક સંવેદનાઓ જે ઝડપથી અને જે રીતે લુપ્ત થવા માંડી છે એના તરફ નિર્દેશ કરવો છે. મારી વાર્તાઓમાં કશું આગંતુક નથી, કશુંક કૃતક નથી. જે અનુભવ્યું છે તે વર્ણવાયું છે.' પ્રસ્તુત વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓમાં આ પ્રયોજન કઈ પેરે, કેટલે અંશે સિદ્ધ થયું છે તે જરા વિગતે જોઈએ.

ગ્રામીણ પરિવેશમાં શ્વસતાં 'મીઠા વગરનો રોટલો' વાર્તાનાં ઉજમબા દુઃખી એ વાતે છે કે સગા ભત્રીજાનાં લગ્નના મંગળ પ્રસંગે બાજુવાળા પાડોશીને ત્યાં કંકોતરી આવી, પણ પોતાને ઘરે ન આવી. આ ઘટના તેમની વેદના-સંવેદનાને ઉભારવામાં એક સ્ત્રિંગ-બોર્ડની ગરજ સારે છે. પાડોશી રમાવડું સાથેની વાતચીતથી ઉજમબાની કુલીનતા અંગેના રૂઢ ખ્યાલો, તેમના પતિનો આકરો સ્વભાવ, કુઆનાં અણગમતાં વેણથી નારાજ ભત્રીજાએ કાપી નાખેલો ફોઈ-કુઆ સાથેનો વહેવાર, કંકોતરીમાં છાપેલાં કુટુંબીઓનાં નામની યાદીમાં પોતાના બાળપણના સાથી ચંદુ 'કાટ' સાથેના મીઠા સંબંધની સ્મૃતિઓ અને વહાલસોયા ભાઈના અવસાન પછી ભાભી અને ભત્રીજા સાથેના સંબંધમાં આવેલી ઓટને ઉજમબાના હૈયાને પહોંચેલા મર્માઘાતના આલેખન માટે આવશ્યક એવી ભૂમિકા સહજતયા રચાય છે. આ અકથ્ય વેદના દુઃસહ હોવા છતાં, ઉજમબાના હૈયામાં ભત્રીજા માટેની હિતચિંતા અને અને શુભકામના જ પ્રગટે છે : '...શો કળજગ આયો સ ? મને ભૂલી જ્યા ? ભૈભંધ-દોસ્તાર કરતાંય કૈ જ્યાં ? ...કૈ ભારે પડ્યાં !!! ભૈ તારું હો ભવ હારું થજો.' અલબત્ત, તેમની આંખે છલકાઈ રહેલાં ચોધાર પાણીમાં તેમની મનોવેદનાનો સ્પર્શ અનુભવાય છે. બીજે દિવસે સાંજે રસોઈ ટાણે દાળચોખા કાઢવા જતાં પવાલી પછડાઈ, ખીચડીમાં કરકર આવતાં ભાણેથી ઊઠી ગયેલા નાનજીકાકા માટે રોટલો ઘડવા બેઠાં. ત્યારે પિયરની કલ્પનાભોમમાં વિહરી રહેલાં ઉજમબા રોટલામાં મીઠું નાખવાનું જ ભૂલી ગયાં, એ ઘટનાઓમાં તેમની ભીતરમાં અમળાયા કરતી વેદના-વ્યગ્રતાનો સંકેત મળે છે. 'રંડ, તું ચાખી જો !' – ડોસાનો રોષાવેશ ચરમ સીમાએ પહોંચી જાય છે અને ઉજમબા રોટલો ચાખી જુએ છે કે તરત તેમનાથી બોલાઈ જાય છે : 'હાવ હાચી વાત છે, રોટલામાં મેંહું જ નથી.' ઉજમબાની સમતા-સ્વસ્થતાને ઉજાગર કરતા આ મર્મસભર ઉદ્ગારનું હાઈ એ છે કે, સમયના વહેણ સાથે ઘસાઈ ગયેલા લોહીની સગાઈ ધરાવતા સ્વજન સાથેના સ્મૃતિશેષ સંબંધ અલૂણા રોટલા જેવા બેસ્વાદ બની જાય ત્યારે તેની વેદનાનું વજન જીરવવું દોઢલું થઈ પડે છે. સાહજિક ક્રમે બનતી આ ઘટના વસ્તુવિન્યાસમાં એ પ્રકારે સંયોજાઈ છે કે તેને પ્રતીકાત્મક મૂલ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે.

ઉજમબાની જેમ ગ્રામીણ સમાજનાં મનેખની અનાવિલ ભાવનામયતા-ભાવુકતાના રંગદર્શી અંશો 'ચાકડો' વાર્તાના કુંભાર મોહનકાકાના ચરિત્રમાં પણ ઓછા નથી. વાર્તાકથક 'હું' પ્રાથમિક શાળાના 'નવા સાયેબ' તરીકે નાનકડા ગામ ઇટલામાં જેમના આંગણે અજાણ્યા અતિથિરૂપે એક સ્વજનની રીતે આવકાર પામે છે એ મોહનભા એકચિત્તે ચાકડાની વચ્ચે લાકડી જેવું ભરાવીને એવો તો ચાકડો ફેરવે છે કે માસ્તર સાયેબને એમાં 'બ્રહ્મા જ

દેખાયા ! દીકરી પિંડા બનાવે, મા માટીની ગાર કરે... ડોસો ચાકડો ફેરવે... દીકરો ઘડાયેલું વાસણ તડકે લઈ જાય. લીમડાની શીતળ છાયા. ચોખ્ખું કંચન જેવું આંગણું. આંગણે તુલસીક્યારો...' વાર્તાના પ્રારંભે જોવા મળતું મોહનભાના પારિવારિક જીવનનું આ દશ્ય આંખ ઠારે તેવું પરમ શાતાદાયક છે. માસ્તરે માટલીના પૈસા આપવા માંડ્યા તે વેળાએ મોહનભાએ ઉચ્ચારેલાં આ વેણમાં તેમની નિરામય જીવનદષ્ટિ અને નિરાળી જીવનસરણીની તાસીર ઊપસી આવે છે : 'માસ્તર ! મું મોહન પરજાપત... આ ગોમની બાંધણી ચૈ તંદારેથી આજ હુધી કોઈનીયે પોંહેથી માટલીનો પઈસો લીધો નથ્ય – આખું ગોમ મારું ઘરાક. વારતહેવારે દોણા આલે.' પણ સમય બદલાયો. દીકરી સાસરે સિધાવી. હાથલાકડી જેવો દીકરો વહુ સાથે હીરાધસુના ધંધા નિમિત્તે શહેરમાં ચાલ્યો ગયો. ...શકરીમા સ્વધામ સંચર્યા. ડોસાને હવે 'આંસ્યે હૂઝ્યે નૈ. હાચું કૌ ? માસ્તર... ગોમેય ગોમ રચું નથી. હવે તો વહવાયાને કોઈ દોણાય આલવામાં હમજે નૈ... કોડિયાં, માટલાં લોક મૂઈ લે નહિ, વીજળી આઈ જૈ... પોહાય નૈ... મેલી દીધું બધું... ગોમમાં તું કોણ, મું કોણનો વેવાર ચૈ જ્યો... મોંથે દેવાનો ઢગ...' આવી વસમી પરિસ્થિતિ સાવ હાથે પગે થઈ ગયેલા મોહનભાનો એક વાર અણધારી રીતે શહેરમાં સ્ટેશન પાસે ભેટો થઈ જતાં હાડકાંના માળા જેવા એ ડોસાની અવદશા જોઈ તેમનું હૈયું દ્રવી ઊઠ્યું. ડોસા રડી પડ્યા. એક કુલડી, એક માટલી, એક ગોદડી સાથે બેઠેલો એ ડોસો તમાશો જોવા એકઠા થયેલા ટોળાની નજરે 'ગોંડો' ભાસે છે. માસ્તરે પૂછ્યું : 'કાકા... આ શું ચૈ ગ્યું ?' મોહનકાકાએ ઊંચે જોઈ ડાઘા માણસની જેમ વાળેલા આ પ્રત્યુત્તરમાં તેમની નરવી જીવનદષ્ટિ અને ચાકડાની અકળગતિનો મર્મ પમાય છે : 'કોંચ નૈ, માસ્તર ! મારો ચાકડો અવળો ફર્યો.' ભાવના-ભાવુકતા અને જીવનની વરવી વાસ્તવિકતા વચ્ચે વિષમ સંયોગોમાં પણ સમતુલા સાચવી જાણતા મોહનભાના જીવનની તડકી-છાંચડીના ચિત્રણ અર્થે યોજાયેલ ચાકડાના પ્રતીકવિધાનમાં લેખકની કળાગત સૂઝસજજતાની પ્રતીતિ મળી રહે છે.

એક હમસકલ આદમીને પોતાના પૂર્વજીવનનો પ્રિયજન સમજી તેની સાથે અવૈધ દેહસુખ માણ્યા પછી માતા બનવાની કફોડી હાલતમાં 'કન્યાશ્રય'માં આશરો પામેલી બેહિસ્તની પરી સમી યુવતીની ગેરસમજમૂલક જીવનકારુણી 'કબીરો'વાર્તામાં મર્મવેધક રૂપમાં આલેખાઈ છે. પેલા જારકર્મી હરામખોરને રોષાવેશમાં 'નફ્ટટ', 'નાલાયક', 'નીચ' જેવા શબ્દોથી તુચ્છકારતા શાળાજીવનના સહાધ્યાયી કબીરાને એ કુંવારી માતા નત મસ્તકે વારે છે : 'અપને આપકો ગાલી મત દો... વો હી ચેહરા, વો હી ચાલ, વો હી બદન... આપ હી તો થે ! ...મૈને કોઈ ગલતી-બલતી નહીં કી...' ત્યાંથી ભારે હૈયે પાછા ફરતી વેળાએ કબીરો દૂરનું એક દશ્ય જોઈ મતિમૂઢ બની જાય છે. આપ્તજનની દુહિતા આયેશા પેલા આદમીને હેતથી વીંટળાઈ ગઈ હતી ! તેનાથી સહસા બોલાઈ ગયું : '...વો હી ચેહરા, વો હી ચાલ, વો હી બદન !' વાર્તાના રહસ્યસ્ફોટ માટે ઘટનાવૈચિત્ર્યનો આધાર લેવાયો છે એ ખરું, પણ લેખકના ધ્યાનવર્તુળના કેન્દ્રમાં તો સતત બે નિર્દોષ પ્રેમી હૈયાંની જાણે આરંભાયા પછી અધૂરી જ રહી ગયેલી અંતવિહોણી વાર્તાની વ્યથા-કથા જ રહે છે.

શાળા કે કોલેજમાં સાથે રમતાં-ભમતાં અને એક જ વર્ગમાં ભણતાં કિશોર-કિશોરીઓના વિફળ પ્રણયની સંવેદના 'કબીરો' ઉપરાંત સંદર્ભભેદે 'પ્રસાદ', 'વહેણ અને

વહેરો’, ‘ગામમાં પિયર ને ગામમાં...’, ‘કુંવારી નદીનો મૂંઝારો’ જેવી અન્ય વાર્તાઓમાં પણ સામાજિક વાસ્તવની પશ્ચાદ્દૃષ્ટિ પર યથાર્થલક્ષી અભિગમપૂર્વક આકારિત થઈ છે. ત્રણ સાંધે ત્યાં તેર તૂટે જેવી પરિસ્થિતિમાં દરજીની દુકાનેથી જુદાં જુદાં કપડાંના ટુકડા લાવી ગાદલાંની ખોળો બનાવીને ઘરસંસાર નિભાવતી ગૃહિણીની સાંધા મેળવવાની મથામણ, વલ્લભવિદ્યાનગરના બસસ્ટેન્ડે કોલેજના છેલ્લા વર્ષની પરીક્ષા પછી લીમડાની છાયા નીચે પણ તાપ-પરિતાપથી ભીતરમાં પ્રજળી રહેલી અને સ્થિતપ્રજ્ઞ સમા સહાધ્યાયી પ્રિયપાત્રની નિર્વેપતા જોઈ વ્યગ્ર બની ઉઠેલી તરુણીની વિરહવેદનાની દાહકતા, અણગમતી પત્ની સાથે પડચું પાનું નિભાવી લેવા જેટલી બાંધછોડ ન કરી શકતા તેજસ્વી કિશોરની સુકાઈને પ્રતિપળે નિર્જીવ બની રહેલી પ્રાણશક્તિ અને સપ્તપદી સુધી પહોંચી ન શકે તેવા સંયોગોમાં સમાધાનશીલ વલણ દાખવીને અન્ય સાથે સુખેથી લગ્નસંસારમાં ગોઠવાઈ ગયેલા શાળાજીવનના સહાધ્યાયીની સ્મરણયાત્રાનું રૂપવિધાન ‘સાંધો’, ‘લીમડાની છાયા નીચે તડકો’, ‘લીલા લીમડાની સૂકી ડાળ’ અને ‘ગુલાબવાડી ચોટા વચ્ચે...’ આદિ વાર્તાઓમાં પ્રતીકધર્મી કલ્પનોના સાર્થ વિનિયોગને કારણે વ્યંજનાત્મક બની શક્યું છે.

સાસુ, જેઠાણી અને જડભરત પતિની પરુષતા-નરીરતા-નિર્દયતા મૂંગા મોંએ સહી લીને જીવતરને સમતા-સ્વસ્થતાપૂર્વક જોગવી જાણતી કામગીરી ને કામણગારી ગ્રામનારી સવોતી – સ્વાતિ – ની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને કુટુંબપરાયણતાનું સાંકેતિક ચિત્રણ ‘સાંધેલું’ વાર્તામાં સહૃદય ભાવકને સ્પર્શી જાય તેવું પ્રભાવક નીવડ્યું છે, એમાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનના કથનકેન્દ્રની પસંદગીનો હિસ્સો નગણ્ય નથી. ‘દાતણ અન દાબડી’ વાર્તામાં બાળસહજ સ્વભાવ-મનોભાવને સાહજિક અભિવ્યક્તિ સાંપડી છે; તો ‘આઠમી સપ્ટેમ્બર’ વાર્તામાં પુત્રની વરસગાંઠ અને પિતાની પુણ્યતિથિની બે પરસ્પરવિરોધી આનંદ-ઉલ્લાસ અને વેદનાસૂચક ઘટનાઓને અડખે-પડખે મૂકીને સંનિધિકરમની પ્રયુક્તિ દ્વારા વિધવા માતાની મનોવ્યથાને ઉજાગર કરવાનો ઉપક્રમ લેખે લાગ્યો છે. પુત્ર-પુત્રવધૂની હાડછેડ અને કઠોર વર્તણૂક ન સહેવાતાં વૃદ્ધાશ્રમમાં સહારો પામેલા ‘કાળિયાના બાપા’ને વિદેહ જૂની પત્નીની છબી જાણે યાદ કરાવે છે : ‘આજે કાળિયાની વરસગાંઠ છે ને તમે અહીંયાં...?’ આથી પુત્રને ઘેર જવા નીકળેલા ડોસા ભૂલભૂલમાં બીજી બસમાં બેસી જાય છે અને વાડજમાં પૂર્વજીવનની હૃદયપ્રિયા વિધવાને આંગણે આવી ઊભા રહે છે. યોગાનુયોગ એ જ વખતે એ ઘરમાંથી રોકરુઆબભેર બહાર નીકળતા જુવાનને જોઈ ડોસાનું અંતર કકળી ઊઠે છે : તારું નખખોદ જાય કાળિયા...’ ઘરમાંથી પોતાનાં અસ્તવ્યસ્ત વસ્ત્રને સરખાં કરતી એક જુવાનજોધ છોકરી બહાર આવીને પૂછે છે : ‘કોનું કામ હતું તમારે, કાકા ?’ ડોસા માંડમાંડ સમતા સાચવીને ઉત્તર વાળે છે : ‘કોઈનું કામ નહોતું બેટા ! આ તો જરા પગ ખોટો પડ્યો.’ આ છેલ્લું વાક્ય વાર્તાના અંતને અતિરંજકતાથી ઉગારી લે છે. વાર્તાના શીર્ષક ‘ઉઝેડો’માં ડોસાની રૂપનો વેપાર માંડી બેઠેલી કન્યકા પ્રત્યેની અનાવિલ વત્સલતા અને જારકર્મી બેટાની કામલીલાના મર્માઘાતે જન્મેલી વિવશતા-કરુણતા અંતર્નિહિત છે.

વિશેષ કરીને જાનપદી સમાજની નાનાવિધ સમસ્યાઓ, આર્થિક-વ્યાવસાયિક-પારિવારિક પરિસ્થિતિજન્ય સંબંધો-સંઘર્ષો અને તજજન્ય વિષમતાઓ વચ્ચે પણ સમતાપૂર્વક જીવ્યે જતા મનેખની વેદના-સંવેદનાઓના રૂપાયનમાં પ્રગટતી કર્તાની સર્જકતા અને કળાસૂઝ

ધ્યાનપાત્ર છે. ઈન્દ્રિયવ્યત્યય દ્વારા મનોભાવને શબ્દસ્થ કરવાની તેમની ફાવટ પ્રશસ્ય છે : ‘તેણીની આંખોએ સાશ્વર્થ ચીસ પાડી... મને આંખોથી સમતોલ ઊંચકી લેતાં આનંદથી આવકારી રહી. પાંપણો દ્વારા જ વિસ્યમથી પૃચ્છા કરી રહી : ‘ક્યાંથી ભૂલા પડ્યા ?’... ‘જ્યાંથી ખોવાયા હતા ત્યાંથી.’ ... ‘ક્યારના આવ્યા છો ?’... ‘સમયનો ખ્યાલ નથી.’ (પૃ.૭૪) ‘કબીરો’ વાર્તાનાં બે સ્વજનની અણધારી મુલાકાતપ્રસંગના સંવાદમાં પણ શબ્દફેરે આવી ઉક્તિઓ પ્રયોજાઈ છે : ‘ક્યારે આવ્યા ?’... ‘સમયનો ખ્યાલ નથી’... ‘અત્યારે ક્યાંથી ?’... ‘ખોવાયા હતા ત્યાંથી.’ (પૃ.૨૦) અભિવ્યક્તિગત અસાવધતા આવાં અપવાદરૂપ સ્થાને ક્વચિત્ જોવા મળે છે. એકથી વધુ વાર્તાઓમાં શાળાનાં સહાધ્યાયી કિશોર-કિશોરીઓ વચ્ચે એકનું વ્યાકરણ સારું હોય તો બીજાનો નિબંધ મૌલિક હોય અને તે તેમની જોડીઓ જામે છે. એક જ પિતાનાં માનસસંતાનોનાં વાણી-વર્તન અને આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વમાં જરા ઝીણી આંખે જોનારને આ પ્રકારનું સગોત્ર સામ્ય આ પાત્રસૃષ્ટિમાં જોવા મળશે. વાનગી લેખે, ‘કબીરો’ અને ‘ત્રિભેટે’ વાર્તાઓની નાવિકાઓના કાને સોહતી ‘કાનની મૂળ લંબાઈ કરતાં વધારે વ્યાસના ઘેરાવવાળી રિંગો’ જોયા જ કરીએ તેવી ભાવસૂચક છે. (પૃ.૨૦, ૭૨) વર્ણન-કથનમાં થોડા જ શબ્દોમાં લીલયા એવ સહજતા ધૃશ્ય ઉપસાવવાની લાઘવયુક્ત ભાષાશૈલી જુઓ : ‘સાસુ, સસરા, દિયર, નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી, જેઠ વગેરેથી ખદબદતું ઘર. ચમકતા શરીરમાં તલના ટપકા જેવું પતિનું અસ્તિત્વ. બાબાનું પણ...’ (પૃ.૭૫) અલૂણા રોટલાનો પણ એક આગવો સ્વાદ હોય છે... એની મઝા માણવા માટે પણ આ સંગ્રહની વાર્તાઓ મમળાવવા જેવી છે.

r

મીરાં

મંદિર સાથે પરણી મીરાં, રાજમહલથી છૂટી રે :
કૃષ્ણ નામની ચૂડી પહેરી, માધવની અંગૂઠી રે !
આધી રાતે દરશન માટે આંખ ઝરૂખે મૂકી રે :
મીરાં શબરી જનમજનમની જનમજનમથી ભૂખી રે !
તુલસીની આ માળા પહેરી મીરાં સદાની સુખી રે :
શ્યામ શ્યામનો સૂરજ આભે, મીરાં સૂરજમુખી રે !
કાળી રાતનો કંબલ ઓઢી મીરાં જાગે સૂતી રે :
ઘાયલ કી ગત ઘાયલ જાણે : જગની માયા જૂઠી રે !

(કાવ્યસૃષ્ટિ, પૃ. ૨૪૬)

– સુરેશ દલાલ

અહેવાલ કવિશ્રી સુરેશ દલાલને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ

નીતિન વડગામા

આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા સાહિત્યનિધિ દ્વારા પ્રતિવર્ષ અપાતો નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ ૨૦૦૭ના વર્ષ માટે કવિશ્રી સુરેશ દલાલને એનાયત કરવામાં આવ્યો. તા. ૨૬-૧૦-૦૭ને શરદપૂર્ણિમાની સંધ્યાએ ગિરનારની ગોદમાં આવેલા રૂપાયતનના પરિસરમાં પૂ. મોરારિબાપુની પ્રેરક સંનિધિમાં યોજાયેલા સમારોહમાં એવોર્ડ-અર્પણનો વિધિ સંપન્ન થયો.

કાર્યક્રમના આરંભમાં શ્રીમતી હર્ષવીણાબહેન બુચ દ્વારા નરસિંહની રચનાનું ગાન કરવામાં આવ્યું હતું. સ્થાનિક ટ્રસ્ટી શ્રી પ્રફુલ્લ નાણાવટીએ સ્વાગત-ઉદ્બોધન કરવા ઉપરાંત સૌ સહયોગીઓનો ઋણસ્વીકાર કર્યો હતો તેમજ મંચસ્થ મહાનુભાવોનું પુષ્પહારથી સ્વાગત કરાયું હતું. ત્યારબાદ પૂ. મોરારિબાપુ તથા અન્ય મહાનુભાવોએ દીપ પ્રગટાવીને કાર્યક્રમનું વિધિવત્ ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું.

ટ્રસ્ટના કાર્યાધ્યક્ષ શ્રી હર્ષદ ચંદારાણાએ આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા સાહિત્યનિધિની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય આપ્યો હતો. કાર્યક્રમમાં અતિથિવિશેષ તરીકે ઉપસ્થિત કવિ-વિવેચક શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે કવિતાક્ષેત્રે સુરેશ દલાલના પ્રદાનનો ચિતાર આપતાં જણાવ્યું હતું કે, સુરેશ દલાલે ગુજરાતીઓને કવિતાનો રંગ લગાડ્યો છે. કવિતા એમના માટે પ્રેમ કરવાનું માધ્યમ છે. એમણે કવિતાનો હરહંમેશ ઉત્સવ કર્યો છે. કેટલાંક દૃષ્ટાંતો આપીને એમણે સુરેશ દલાલની કવિતાનાં વિવિધ રૂપ-રંગનો પરિચય કરાવ્યો હતો.

ટ્રસ્ટના અધ્યક્ષ અને સુખ્યાત સાહિત્યકાર શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ એવોર્ડ-અર્પણ માટે વિનંતી કરવાની સાથે, સુરેશ દલાલના બહુપરિમાણી વ્યક્તિત્વ પર પ્રકાશ પાડ્યો હતો. ત્રણસો જેટલાં પુસ્તકો આપનાર સુરેશ દલાલે કાવ્યસર્જન ઉપરાંત સંપાદન, પ્રકાશન અને અનુવાદક્ષેત્રે કરેલી કામગીરીની નોંધ લઈને રઘુવીરભાઈએ જણાવ્યું હતું કે સુરેશ દલાલે પોતાની કવિતા કરતાં બીજાની કવિતાને વિશેષ ચાહી છે. સંચાલન દરમિયાન નીતિન વડગામાએ પણ સુરેશ દલાલની કાવ્યપ્રીતિ અને કાવ્યપ્રવૃત્તિની ઝલક આપી હતી.

પ્રાસંગિક પ્રવચનો બાદ પૂ. મોરારિબાપુ અને રઘુવીર ચૌધરી દ્વારા અન્ય ટ્રસ્ટીશ્રીઓની ઉપસ્થિતિમાં કવિશ્રી સુરેશ દલાલને એવોર્ડરૂપે નરસિંહ મહેતાની ગોલ્ડ પ્લેટેડ પ્રતિમા તથા રૂપિયા એક લાખ એકાવન હજારના ધનરાશિનો ડ્રાફ્ટ અર્પણ કરાયાં હતાં તેમજ કવિશ્રીનું શાલ ઓઢાડીને બહુમાન કરાયું હતું અને સાથે કવિપત્ની સુશીબહેન દલાલનું પણ અભિવાદન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે ‘મીનરાજ’ અને ‘રૂપાયતન’ની બાળાઓએ નૃત્યથી વધામણાં કર્યાં હતાં.

પુરસ્કૃત કવિશ્રી સુરેશ દલાલે પોતાની કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાની વાત કરવાની સાથોસાથ કેટલાંક કાવ્યોનું પઠન પણ કર્યું હતું. એ નિમિત્તે એમની પાસેથી મારી ગાગર ઉતારો તો જાણું, કોઈ રસ્તાની ધારે ધારે, એક ડોસી ડોસાને હજી વ્હાલ કરે છે જેવાં એમનાં જાણીતાં કાવ્યો માણવા મળ્યાં હતાં.

કાર્યક્રમના અંતિમ ચરણમાં પૂ. મોરારિબાપુએ આશીર્વાચન પાઠવતી વેળાએ સુરેશ દલાલને ‘કમાલમસ્ત’ તરીકે ઓળખાવીને કહ્યું હતું કે, આનંદમાં રહેવું એ એમનો મંત્ર છે. એ વિવાદના માણસ જ નથી. વેદની ઋચાઓના સંદર્ભ સાથે સાત રત્નોની વાત કરીને બાપુએ કવિના શબ્દનો મહિમા કર્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે, કવિનો શબ્દ સમાજને શિક્ષિત અને દીક્ષિત કરે છે.

શરદપૂર્ણિમાની ઉત્કૃલ્લ ચાંદનીના અમીવર્ષણ વચ્ચે ગિરનારી પરિવેશમાં – નરસિંહની ભૂમિમાં, ગુજરાતી કવિતાનો ગૌરવપૂર્ણ એવો નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ અર્પણ થઈ રહ્યો હતો એ રળિયામણી ઘડીને મુંબઈ અને ગુજરાતભરમાંથી ઉપસ્થિત સંખ્યાબંધ સાહિત્યકારો અને સહૃદયોએ મન ભરીને માણી હતી. આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા સાહિત્યનિધિના સૂત્રધારોના માર્ગદર્શન અને રૂપાયતનના સંચાલકોની જહેમતથી આ સાહિત્યિક ઉપક્રમ સુંદર રીતે સફળતાપૂર્વક પાર પડ્યો હતો.

r

નામ લખી દઉં

ફૂલપાંદડી જેવી કોમળ

મત્ત પવનની આંગળીએથી

લાવ, નદીના પટ પર તારું નામ લખી લઉં !

અધીર થઈને કશુંક કહેવા

ભિડવા માટે આતુર એવા

પંખીની બે પાંખ સમા તવ હોઠ જરા જ્યાં ફરકે...

ત્યાં તો જો —

આ વ્હેતા ચાલ્યા અક્ષરમાં શો

તરંગની લયલીલાનો કલશોર મદીલો ધબકે...

વક્ષ ઉપરથી

સરી પડેલા છેડાને તું સરખો કરતાં

ઢળી પાંપણે ભિંચે જોતી

ત્યારે તારી માછલીઓની

મસ્તી શી બેફામ...

લાવ, નદીના તટ પર કામેઠામ લખી લઉં.

તવ મેંદીરંગ્યા હાથ,

લાવ ને, મારું પણ ત્યાં નામ લખી દઉં !

(કાવ્યસૃષ્ટિ, પૃ. ૧)

— સુરેશ દલાલ

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : ૪૪મું અધિવેશન-૨૦૦૭

કલ્ચરલ ફોરમ, ગાંધીનગર તેમજ સહયોગી સંસ્થાઓના યજમાનપદે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૪મું અધિવેશન તા. ૨૦-૨૧-૨૨ ડિસેમ્બર ૨૦૦૭ દરમ્યાન ગાંધીનગરમાં યોજાશે.

અધિવેશન-સ્થળ : ટાઉનહોલ પરિસર, સેક્ટર-૧૭, ઘ-૪ના બસ સ્ટેન્ડ પાસે, ગાંધીનગર

સંપર્કસૂત્ર : શ્રી કૃષ્ણકાન્ત ઝા, ગાંધીનગર સમાચાર, ૬૮૪-૧, ચ માર્ગ, સેક્ટર-૮, ગાંધીનગર. ફોન : ૨૩૨-૨૨૫૭૧, ૨૩૨-૩૭૫૭૧ ફેક્સ : ૨૩૨-૩૦૫૭૧

તા. ૨૦-૧૨-૨૦૦૭ - ગુરુવાર

પૂર્વસંધ્યાના કાર્યક્રમો

(૧) ગ્રંથયાત્રા : બપોરે ૩.૦૦થી ૪.૦૦

(૨) પુસ્તકપ્રદર્શન : ઉદ્ઘાટન :

ઉદ્ઘાટક : શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ

અતિથિવિશેષ : શ્રી પ્રવીણ ક. લહેરી

(૩) પારિતોષિક-વિતરણ : (i) પ્રગતિ મિત્રમંડળ, મુંબઈ દ્વારા યોજાયેલી વાર્તાસ્પર્ધાના વિજેતા સ્પર્ધકોને પ્રગતિ મિત્રમંડળ દ્વારા પારિતોષિકો એનાયત થશે. (ii) કલ્ચરલ ફોરમ દ્વારા આયોજિત સ્પર્ધાઓનાં પારિતોષિકો એનાયત થશે.

(૪) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા, સાર્થ જોડણીકોશ પર આધારિત સ્પેલચેકરનું પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિના વરિષ્ઠ સભ્ય શ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકના હસ્તે લોકાર્પણ

(૫) યજમાન સંસ્થા તરફથી સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ રાત્રિના આઠ વાગે

નોંધ : ગ્રંથયાત્રા સિવાયના બધા જ કાર્યક્રમો અધિવેશનના સ્થળ પર યોજાશે.

તા. ૨૧-૧૨-૨૦૦૭ - શુક્રવાર

અધિવેશન ઉદ્ઘાટન-બેઠક : સવારે ૧૦.૦૦ વાગે

કાર્યક્રમ

વંદનાગીત : જય જય ગરવી ગુજરાત

સ્વાગતમંત્રીનું પ્રવચન : શ્રી કૃષ્ણકાન્ત ઝા

સ્વાગતવિધિ

સ્વાગતપ્રમુખશ્રીનું વક્તવ્ય : શ્રી માણેકલાલ પટેલ

પરિષદનો વાર્ષિક અહેવાલ : શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર

નિવૃત્ત થતા પ્રમુખશ્રીનું ઉદ્બોધન : શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ

વરાયેલા પ્રમુખશ્રીનો પરિચય : શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ

મંગલદીપ-પ્રાગટ્ય : પૂ. મોરારિબાપુ, શ્રી નારાયણ દેસાઈ, શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, શ્રી ગુણવંત શાહ

પ્રમુખના કાર્યભારની સોંપણી

પ્રમુખશ્રીનું ઉદ્બોધન : શ્રી નારાયણ દેસાઈ

પૂ. મોરારિબાપુનાં આશીર્વાચન

શુભેચ્છા પ્રવચન : શ્રી ગુણવંત શાહ

પ્રાસંગિક પ્રવચન : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી

આભારવિધિ

તા. ૨૧-૧૨-૨૦૦૭ - શુક્રવાર

પ્રથમ બેઠક : નવલકથા : બપોરે ૨.૩૦ કલાકે

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી દિનકર જોશી

વક્તાઓ : શ્રી ઇલા આરબ મહેતા

શ્રી બિંદુ ભટ્ટ

સંચાલન : શ્રી રવીન્દ્ર પારેખ

રાત્રિ-બેઠક : આસ્વાદ : રાત્રે ૮.૦૦થી ૧૦.૦૦

અધ્યક્ષ : શ્રી પરેશ નાયક

તા. ૨૨-૧૨-૨૦૦૭ - શનિવાર

બીજી બેઠક : વિવેચન : સવારે ૧૦.૦૦ કલાકે

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી રમણ સોની

વક્તાઓ : શ્રી રમેશ ઓઝા

શ્રી કે. બી. શાહ

શ્રી બાબુ સુથાર

સંચાલન : શ્રી અનિલા દલાલ

તા. ૨૨-૧૨-૨૦૦૭ - શનિવાર

ત્રીજી બેઠક : સુંદરમ્ શતાબ્દીવંદના બપોરે ૨.૦૦ વાગે

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક

ગીત : શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી

કવિતા : શ્રી વિનોદ જોશી

વાર્તા : શ્રી યોગેશ જોશી

વિવેચન : શ્રી રવીન્દ્ર પારેખ

સંચાલન : શ્રી ભારતી દવે

સમાપન-બેઠક : ૪.૩૦ કલાકે

નોંધ : (૧) તા. ૨૦-૧૨-૨૦૦૭ના રોજ સવારે તેમજ બપોરે આવનાર પ્રતિનિધિઓએ અધિવેશન-સ્થળ પર સ્વાગતકક્ષમાં યજમાન સંસ્થાના પ્રતિનિધિનો સંપર્ક કરવો જેથી ભોજન-ઉતારાના પ્રબંધમાં અનુકૂળતા રહે. અમદાવાદથી ગાંધીનગર જવા માટે

રેલવે સ્ટેશન, એસ.ટી. સ્ટેન્ડ, પાલડી, નહેરુબ્રિજ, ઇન્કમટેક્સ વગેરે સ્થળોએથી વારંવાર બસ મળતી રહે છે.

(૨) અધિવેશનમાં આવવા માંગતા ડેલિગેટોએ ભોજન-ઉતારા ફી રૂ. ૨૦૦/- તથા ડેલિગેટ ફી રૂ. ૧૦૦/- ભરવાના રહેશે. વિદ્યાર્થીઓને ૫૦ ટકા કન્સેશન મળશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરે તે વિદ્યાર્થીને સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવશે.) ભોજન-ઉતારા ડેલિગેટ ફી તા. ૧૫-૧૨-૦૭ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલયમાં ભરી દેવામાં આવે તો વિશેષ અનુકૂળતા રહેશે.

(૩) મધ્યસ્થ અને કારોબારીની બેઠક તા. ૨૨-૧૨-૦૭ના રોજ અધિવેશન સ્થળે સવારે ૮.૩૦ કલાકે મળશે.

S

(૧) તા. ૨૮-૧૦-૨૦૦૭ - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને નિર્માણ ટ્રસ્ટ (અમેરિકા)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે 'બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ : ઇનબિટવિનનેસથી હોમલીનેસ' (લેખકો : પ્રવીણ ન. શેઠ અને ડૉ. જગદીશ દવે) ગ્રંથનું પ્રાગટ્ય તેમજ તે સંદર્ભે કાર્યશિબિર યોજવામાં આવ્યો. અધ્યક્ષસ્થાને પ્રો. લોર્ડ શ્રી ભીખુ પારેખ હતા. ડાયસ્પોરા અંગે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ અને શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ વક્તવ્યો આપ્યાં. અન્ય વક્તાઓનાં પણ પ્રાસંગિક વક્તવ્યો થયાં.

(૨) તા. ૩૧-૧૦-૨૦૦૭ - પરિષદ, દર્શક ફાઉન્ડેશન અને પીડિલાઈટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના ચેરમેન શ્રી બળવંતભાઈ પારેખના સૌજન્યથી એક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ યોજાયો, જેમાં સામાન્ય શબ્દાર્થશાસ્ત્ર અને પ્રત્યાયન-તાલીમના અમેરિકાસ્થિત નિષ્ણાતો શ્રીમતી એનિટ્રુયા જોન્સન અને સ્ટીવન સ્ટોકડેલનાં વક્તવ્યો યોજાયાં. શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ભૂમિકારૂપ વક્તવ્ય આપ્યું. તે પછીની ચર્ચા-વિચારણા, વિચારવિમર્શ રસપ્રદ રહ્યાં હતાં.

(૩) તા. ૨-૧૧-૨૦૦૭ - રવીન્દ્ર ભવનના ઉપક્રમે રવીન્દ્રનાથના કાવ્ય 'તોમાય ચિનિ બલે આમિ કરેછિ ગરવ' વિષે સુજ્ઞાબહેને શાહ, લાભશંકર ઠાકર અને નિરંજન ભગતે પોતાની દષ્ટિએ અર્થઘટન કર્યું. સુજ્ઞાબહેને મૂળ બંગાળી કૃતિનો ઝીણવટથી અર્થ અને વિશ્લેષણ આપ્યાં, તો અન્ય બન્ને વક્તાઓએ કાવ્યમાં અંતર્નિહિત સર્જક વિશેના અને કલા વિશેનાં સંદર્ભો ઉદ્ઘાટિત કર્યાં.

(૪) તા. ૩-૧૧-૦૭ અને ૪-૧૧-૦૭ - પરિષદ અને શ્રી રાજ-સોભાગ સત્સંગ મંડળ (સાયલા)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે સાયલા મુકામે બે-દિવસીય સાહિત્ય સત્રનું આયોજન થયું. વિષય હતો : મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતા અને તત્ત્વદર્શન. બીજે દિવસે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર : સાધક અને સર્જક' તેમજ જયભિખુ શતાબ્દીવંદના. (અહેવાલ જોડેલો છે.)

(૫) ૨૪-૧૧-૨૦૦૭ - પરિષદ અંતર્ગત એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિના ઉપક્રમે યોજવામાં આવેલી ટૂંકીવાર્તા લેખનસ્પર્ધાના વિજેતાઓને ઇનામ અર્પણ કરવાનો કાર્યક્રમ પરિષદપ્રમુખ કુમારપાળ દેસાઈની અધ્યક્ષતામાં અને મુ. ધીરુબહેન પટેલની ઉપસ્થિતિમાં યોજાઈ ગયો. અતિથિવિશેષ તરીકે શ્રીમતી ઇલાબહેન પાઠકે ઇનામ વિતરણ કર્યાં અને પોતાનું વક્તવ્ય આપ્યું. નિર્ણાયકોમાંથી (શ્રીમતી વર્ષા અડાલજા અને શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી) શ્રી હર્ષદભાઈ ત્રિવેદીએ સ્પર્ધા માટે આવેલી ટૂંકીવાર્તાઓ વિશે મુદ્દાઓ સહિત

ઉદાહરણો આપીને ચર્ચા કરી. વિજેતાઓ : (૧) શ્રી રેણુકા પટેલ, (૨) શ્રી નિર્ઝરી મહેતા (૩) શ્રી પ્રજ્ઞા પટેલ

(૬) ૨૪-૧૧-૨૦૦૭ - ઇનામ વિતરણ સમારંભ પછીનો કાર્યક્રમ પણ એનીબહેન સરૈયા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત હતો. આ નિધિ અંતર્ગત જાન્યુઆરી ૨૦૦૭માં લેખિકાઓ માટે એકાંકીલેખનના કાર્યશિબિરો બે તબક્કામાં યોજવામાં આવ્યા હતા. તેમાં બીજા શિબિરમાં આખરે ૧૫ એકાંકીઓ અદિતિબહેન દેસાઈના માર્ગદર્શન હેઠળ પસંદ કરાયેલાં. તેમાંથી ત્રણ એકાંકીઓનું ૨૪-૧૧-૦૭ના રોજ રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં મંચન થયું :

(i) 'અને રસ્તો વળી ગયો' : લેખિકા : સુધા મહેતા

(ii) 'પ્રેમ ??' : લેખિકા : ઊર્મિ પંડિત

(iii) કાગડો : લેખિકા : પૂર્વી ઓઝા

ત્રણે નાટકોનું દિગ્દર્શન અદિતિબહેન દેસાઈએ કર્યું હતું. રચનાઓનું સ્તર સારું હતું અને અદિતિબહેનના માર્ગદર્શન હેઠળનો કલાકારોનો અભિનય પણ સ્પર્શી ગયો હતો. કાર્યક્રમ ગુજરાતી રંગભૂમિને માટે આશાસ્પદ રહ્યો. ૨૫ કલાકારોએ ભાગ લીધો હતો. જશવંત ઠાકર ફાઉન્ડેશનના સહયોગથી પરિષદે આ કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો આર્થિક સહયોગ પણ ફાઉન્ડેશને આપ્યો. સંગીતની પાર્શ્વભૂમિકા અને પ્રકાશનું સંયોજન ઉપકારક રહ્યાં હતાં.

(૭) તા. ૨૫-૧૧-૨૦૦૭ના રોજ જશવંત ઠાકર ફાઉન્ડેશનના સહયોગમાં એક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ યોજાયો. લેખિકાઓનાં બીજાં દસ એકાંકીઓનું રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં પઠન થયું : 'રૂપ-મુક્તિ' (અનિલા દલાલ), 'ખુશબૂ' (લતા હિરાણી), 'થોડુંક અજવાળું' (સુહાસ ઓઝા), 'એક્કિટ અથવા પ્રસ્થાન' (દીના પંડ્યા), 'ઢળતો સૂરજ - ઊગતાં ફૂલ' (ભાગવી પંડ્યા), 'જંગલની કહાની' (પ્રફુલ્લા પૂનમચંદ), 'મૈત્રી' (હેતલ ગાંધી), 'સિક્કાની બે બાજુ' (દીપ્તિ શાહ), 'પત્ર' (નિર્મળા મેકવાન), 'અ-જન્મા' (પારુલ દેસાઈ).

એકાંકીઓનાં પઠનનો કાર્યક્રમ પડકારરૂપ હતો, પણ અદિતિબહેને એ પડકારને ઝીલ્યો. વાણી - અવાજના રણકા - હાવ-ભાવની મુખભાવ સાથેની એવી તો સંગતિ પઠન દરમિયાન યોજાઈ કે જાણે નાટ્યાભિનયનો (performance) જ સૌને અનુભવ થયો, વાચિકમ્ એકલું જ નહીં. કોઈ નાટકના સ્તરની મર્યાદાથી કે વાચકની મર્યાદાથી ક્યારેક ક્યારેક પઠનમાં ઝોલો આવતો, પણ મહદંશે ૪૫ કલાકારોનો સહકાર સાર્થક નીવડ્યો. સમગ્ર કાર્યક્રમનું આયોજન જશવંત ઠાકર ફાઉન્ડેશન વતી શ્રીમતી રક્ષાબહેન નાયકે કર્યું હતું. કલાકારોમાંથી અર્ચન ત્રિવેદી, શિલ્પા ઠાકર, નૈષધ શુક્લ, પ્રવીણ દવે, વિનોદ નાયક, સત્યમ્ જોષી, નારાયણી ઠાકર, પ્રતિભા રાવળ, રક્ષા નાયક, અદિતિ દેસાઈ - એ સૌએ એકાંકીઓના વાચિકમ્ માટેની જવાબદારી અને પડકાર પોતાના યથોચિત દિગ્દર્શન દ્વારા, સફળતાપૂર્વક ઉપાડી લીધાં હતાં, અને કલાકારમાં રહેલી અવાજની ભાવવાહિતાને પ્રકટ કરાવવાની કુશળતા દાખવી હતી.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સોભાગની ભૂમિકામાં સાહિત્યસત્ર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને શ્રી રાજ-સોભાગ સત્સંગમંડળના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૩-૪ નવેમ્બર ૨૦૦૭ દરમિયાન શ્રીમદ્ સોભાગની ભૂમિ સાયલા ખાતે અધ્યાત્મ અને ભક્તિપૂર્ણ વાતાવરણમાં એક સાહિત્યસત્ર યોજાઈ ગયું. આ સાહિત્યસત્રમાં મધ્યકાલીન

ગુજરાતી ભક્તિપરંપરા, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર : સાધક અને સર્જક તેમજ જયભિખ્ખુને શતાબ્દીવંદના એમ ત્રિવિધ વિષયોને આવરી લેવાયા હતા. ઉદ્ઘાટનબેઠકના આરંભમાં સાયલાની સ્કૂલની બહેનોએ સુંદર નૃત્ય દ્વારા સરસ્વતી-પ્રાર્થના અને સ્વાગત-ગીત રજૂ કર્યા હતાં. નૃત્ય દરમ્યાન બાળાઓની મનોહર અંગભંગિઓ અને લયના આરોહ-અવરોહ સાથે થયેલું ગાન મનને મોહી લે તેવાં હતાં. યજમાન સંસ્થાના મુમુક્ષુ-સાધક વિક્રમભાઈ શાહે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની વાણી દ્વારા સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. પરિષદમંત્રી અનિલાબહેન દલાલના ભૂમિકારૂપ વક્તવ્ય બાદ પરિષદના આગામી પ્રમુખ શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈએ દીપ-પ્રાગટ્ય દ્વારા સત્રનું ઉદ્ઘાટન કરી પોતાના વક્તવ્યમાં જણાવ્યું હતું કે હાલનું સાહિત્ય યુગપરિવર્તનકારી ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે તેમાં પ્રાચીન સાહિત્યનાં સુફળ ગૂંથ્યાં હોય અને ભાવિનું બીજ પડેલું હોય. ટી.વી. ચેનલોનો સમાજ પર પડતો પ્રભાવ, સંપ્રદાયને અપાતું મહત્ત્વ, પર્યાવરણ સાથે મનુષ્યની છેડતી વગેરે પ્રશ્નો વિશે તેમણે ચિંતા વ્યક્ત કરી હતી. યજમાન સંસ્થાના અધિષ્ઠાતા ભાઈશ્રી નલિનભાઈ કોઠારીએ સંસ્થાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિશે માહિતી આપી કહ્યું હતું કે કળા સંવેદનને જીવંત રાખે છે એટલું જ નહીં, વ્યાપક પણ બનાવે છે એટલે અહીં સાહિત્યનું સત્ર યોજ્યું છે. મુખ્ય વક્તવ્ય આપતાં રઘુવીર ચૌધરીએ સમગ્ર ભક્તિપરંપરાનો ટૂંકમાં એમની વિશિષ્ટ શૈલી દ્વારા પરિચય કરાવ્યો હતો. અધ્યક્ષીય પ્રવચનમાં પરિષદપ્રમુખ શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ સંતપરંપરા અને સંતકવિતાનાં વિવિધ પરિમાણો દર્શાવ્યાં હતાં. 'પ્રેમની પરબ'ના આચાર્ય ચન્દ્રકાન્ત વ્યાસે આભારદર્શન કર્યું હતું તેમજ સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

બપોર પછીની પહેલી અને બીજી બેઠક મધ્યકાલીન કવિતા અને તત્ત્વદર્શનની હતી. પહેલી બેઠકના અધ્યક્ષસ્થાનેથી ભોળાભાઈ પટેલે મહત્ત્વની વાત કરી હતી કે મધ્યકાલીન તમામ ભક્તોમાં કેટલીક સામાન્ય માન્યતાઓ છે, સામાન્ય વિશ્વાસો છે પણ એ આંતરવિરોધ નથી. તેમણે મધ્યકાલીન ભારતીય સાહિત્યના મહત્ત્વના કવિઓ વિશે સદષ્ટાંત વાતો કરી હતી. વિનોદ જોશીએ નરસિંહ મહેતા વિશે વક્તવ્ય આપતાં તેમની કવિતા વિશે ઝીણવટભર્યાં નિરીક્ષણો રજૂ કર્યાં હતાં. નીતિન વડગામાએ મીરાં વિશે વક્તવ્ય આપતાં સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે મીરાંના જીવન અને કવિતાને જુદાં પાડીને જોઈ શકાય તેમ નથી. દયારામ વિશે વક્તવ્ય આપતાં હરિકૃષ્ણ પાઠકે તેમને સંક્રાન્તિકાળના કવિ તરીકે ઓળખાવી તેમની ભાષાના સૌન્દર્યનો મહિમા કર્યો હતો. બીજી બેઠકના અધ્યક્ષસ્થાનેથી નરોત્તમ પલાણે પ્રારંભે આનંદવન, દાસી જીવણ અને બ્રહ્માનંદ - ત્રણેય કવિઓ સંદર્ભે વિગતે સમૃદ્ધ ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. લાભશંકર પુરોહિતે તેમની રસમય શૈલીમાં ગાન સાથે આનંદવનના સાહિત્ય વિશે ચર્ચા કરી હતી. નાથાલાલ ગોહિલે દાસી જીવણ વિશે વક્તવ્ય આપતાં શા માટે દાસીભાવ ? - ની ચર્ચા કરી તેમની કવિતામાં રહેલા સાત પડદાઓને ખોલી આપ્યા હતા. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કવિ બ્રહ્માનંદ વિશેનું રમેશ મ. દવેનું વક્તવ્ય પણ અભ્યાસપૂર્ણ રહ્યું હતું.

૪થી નવેમ્બરની સવાર શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર માટેની હતી જેના અધ્યક્ષ હતા કુમારપાળ દેસાઈ. આ બેઠકના આરંભે કુમારપાળ દેસાઈકૃત 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી' પુસ્તકનું લાભશંકર પુરોહિત દ્વારા વિમોચન થયું હતું. યજમાનસંસ્થાના મુમુક્ષુ-સાધક વિક્રમ શાહ

તેમજ મીનળ શાહે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં જીવન અને સાધના વિશે વિગતે પરિચય આપતું સંયુક્ત પ્રવચન આપ્યું હતું. રાજેન્દ્ર પટેલે શ્રીમદ્ના ગદ્ય વિશે વક્તવ્ય આપતાં સાધક, સર્જક, ભાષાનું પોત, ભાષાનું પ્રયોજન, ગદ્યશૈલી વગેરે વિશે ચર્ચા કરી હતી. પ્રીતિ શાહે શ્રીમદ્ની વાણીને તર્કની ખોજ નહીં પણ આત્મજ્ઞાનીના અનુભવની વાણી તરીકે ઓળખાવી તેમના પદની ચર્ચા કરી હતી. ચોથી અને અંતિમ બેઠક 'જયભિખ્ખુ શતાબ્દીવંદના'ની હતી. જેના અધ્યક્ષ હતા વિનોદ અધ્વર્યુ. તેમણે આરંભે ભૂમિકામાં મૂલ્યનિષ્ઠ લેખક અને જીવનનિષ્ઠ વ્યક્તિ તરીકેનું જયભિખ્ખુનું વ્યક્તિત્વ ઉપસાવી આપ્યું હતું. બળવંત જાનીએ તેમના વક્તવ્યમાં કર્મશીલ સારસ્વત તરીકે તેમનો મહિમા કર્યો હતો. પ્રવીણ દરજીએ ચરિત્રકાર તરીકેના તેમના વ્યક્તિત્વને ઉપસાવતાં કહ્યું કે જયભિખ્ખુ સૌના સાહિત્યકાર છે. રમણીક મારુએ જયભિખ્ખુની નવલકથાઓમાં રહેલી સત્ત્વશીલતાનો પુરસ્કાર કર્યો હતો. યશવંત મહેતાએ બાળસાહિત્યકાર તરીકેનાં તેમનાં વિવિધ પાસાંને ઉપસાવી આપ્યાં હતાં.

આ ઉપરાંત રાત્રિબેઠકમાં નિરંજન પંડ્યા તેમજ અન્ય કલાકારો દ્વારા રજૂ થયેલું ભક્તિસંગીત, સાયલા ગામની મધ્યમાં જયભિખ્ખુ માર્ગનું નામાભિધાન, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનદર્શન તથા આશ્રમની આધ્યાત્મિક અને જનહિતની પ્રવૃત્તિઓ વિશે પ્રદર્શન વગેરેનો લાભ પણ મળ્યો હતો. બંને દિવસો દરમિયાન મુમુક્ષુ-સાધકોની વિશાળ સંખ્યામાં ઉપસ્થિતિ ધ્યાન ખેંચતી હતી.

— પારુલ કંદર્પ દેસાઈ

r

‘પરબ’ અપીલ પેટે મળેલ દાનની યાદી

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ (રૂ.)
૧.	ભરત વિદ્વાંસ	અમદાવાદ	૩૦૦
૨.	હરગોવિંદ એસ. ત્રિવેદી	મુંબઈ	૧,૫૦૦
૩.	સદ્ગુણા આર. શેઠ	અમદાવાદ	૧,૫૦૦
૪.	હેમંત મદ્રાસી	સુરત	૧,૫૦૦
૫.	જયંતી ડી. શાહ	અમદાવાદ	૫૦૦
૬.	ડી. એમ. વસાવડા	અમદાવાદ	૨,૦૦૦
૭.	ડૉ. ભરત જે. ભીમાણી	ભાવનગર	૧,૦૦૦
૮.	પ્રા. રમણલાલ ઠક્કર	વડોદરા	૧,૧૧૧
૯.	પ્રકાશ એન. લાલા	ગાંધીનગર	૧,૮૦૦
૧૦.	ભાનુપ્રસાદ પુરાણી	ગાંધીનગર	૫૦૦
૧૧.	ભગવાનભાઈ જી. ટંડેલ	નાની દમણ	૫૦૧
૧૨.	ચેતનકુમાર જી. મહેતા	ધોરાજી	૫૦૦

ઉપલેટામાં મુશાયરો

‘શબ્દલોક’ સંસ્થાના ઉપક્રમે ૨૯ સપ્ટેમ્બરના રોજ મુશાયરો યોજાયો હતો. જેમાં હરેશ ‘તથાગત’, આહમદ મકરાણી, અમૃત રાણિંગા, જયપુરી ગોસ્વામી, અશરફ મકરાણી ઇત્યાદિએ પોતાની રચનાઓ રજૂ કરી હતી.

સાપુતારામાં આદિવાસી ભાષા-સાહિત્ય પરિસંવાદ

ભાષાસંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, વડોદરા અને આદિવાસી અકાદમી, તેજગઢના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૧૪-૧૫ ઓક્ટોબરના રોજ આદિવાસી ભાષા-સાહિત્ય પર પરિસંવાદ યોજાયો હતો જેમાં વિક્રમ ચૌધરી, ધીરુભાઈ પટેલ, કલા ચૌધરી, ડૉ. જયાનંદ જોષી, ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ તથા કાનજી પટેલે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં અને ડાહ્યાભાઈ વાઢુના પુસ્તકને સાહિત્ય અકાદમીનું અનુવાદ પારિતોષિક મળ્યું તે માટે સન્માન કરાયું.

ડૉ. દર્શનાબહેન ધોળકિયા અને ધનજીભાઈ ભાનુશાળીને એવોર્ડ

ડૉ. જયન્ત ખત્રી સ્મારક સાહિત્ય સભા ‘સંસ્મૃતિ’ દ્વારા ૨૦૦૭નો ડૉ. જયંત ખત્રી – સ્વ. બકુલેશ એવોર્ડ ડૉ. દર્શનાબહેન ધોળકિયાને તથા ડૉ. મનુભાઈ પાંધી એવોર્ડ ધનજીભાઈ ભાનુશાળીને હિમાંશી શેલતના હસ્તે એનાયત થયો હતો.

‘સંગાથ’ નવલકથાનો લોકાર્પણ કાર્યક્રમ

વિવેકાનંદ રિયર્સ એન્ડ ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, માંડવીના સૌજન્ય રાઘવજી માધડની નવલકથા ‘સંગાથ’નો લોકાર્પણ કાર્યક્રમ કીર્તિભાઈ ખત્રીના અધ્યક્ષપદે યોજાયો હતો.

‘આ છે અમદાવાદ’નો ગ્રંથ-જન્મોત્સવ

ડૉ. માણેકભાઈ પટેલ લિખિત ‘આ છે અમદાવાદ’ એ ગ્રંથનો જન્મોત્સવ વિનોદ ભટ્ટ, ધીરુ પરીખ, ડૉ. મુકુન્દ મહેતા તથા મુકેશ પટેલના હસ્તે ઊજવાયો.

ધૂમકેતુ નવલિકા પુરસ્કાર

ધૂમકેતુ પરિવાર અને ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય દ્વારા ‘ધૂમકેતુ નવલિકા પુરસ્કાર’ અપાય છે. પંદરમો પુરસ્કાર ૧-૧-૨૦૦૫થી ૩૧-૧૨-૨૦૦૭ સુધી પ્રકાશિત મૌલિક નવલિકાસંગ્રહને અપાશે તો આ માટે લેખકો, પ્રકાશકો ને સાહિત્યરસિકોને નવલિકાસંગ્રહનાં નામોના સૂચન ૩૧-૧૨-૨૦૦૭ સુધી ‘સંયોજક – ધૂમકેતુ નવલિકા પુરસ્કાર’, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળના નાકા સામે, અમદાવાદ-૧ સરનામે મોકલવા વિનંતી છે.

ભાવનગર યુનિવર્સિટી દ્વારા રંગતંત્ર નાટ્યશિબિર

ભાવનગર યુનિવર્સિટીના કલ્ચરલ બોર્ડના ઉપક્રમે ૧થી ૩ ઓક્ટોબર દરમિયાન

પાલીતાણા મુકામે નાટ્યશિબિર યોજાઈ ગયો. જેમાં ૬૪ વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. ઉદ્ઘાટન કપિલદેવ શુક્લે કર્યું હતું. નાટ્યની વિવિધ બાજુઓ અંગે વિગતે ખ્યાલ અપાયો હતો.

અધ્યાપક સજ્જતા શિબિર

ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ દ્વારા યોગીજી મહારાજ વિદ્યાલય – મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ધારીમાં ૨૭-૨૮ ઓક્ટોબરના રોજ ‘ગુજરાતી ગદ્યની પલટાતી લઢણો’ પર શિબિર યોજાયો હતો જેમાં વિનોદ અધ્વર્યુ, ડૉ. બળવંત જાની, ડૉ. મણિલાલ પટેલ, ડૉ. બિપિન આશર, ડૉ. નરેશ વેદે વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં.

ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાને રાષ્ટ્રીય સાહિત્યિક એવોર્ડ

ભારતીય ભાષા પરિષદ, કોલકતા દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક ડૉ. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાને એમના વિવેચનસંગ્રહ ‘સહવર્તી-પરિવર્તી’ માટે ૨૦૦૭નો રાષ્ટ્રીય સાહિત્યિક એવોર્ડ મળે છે. તેમને અભિનંદન.

દર્શક ફાઉન્ડેશનનો સાહિત્ય એવોર્ડ ભોળાભાઈ પટેલને

વિવેચક, નિબંધકાર, અનુવાદક ભોળાભાઈ પટેલને દર્શક ફાઉન્ડેશનનો સાહિત્ય એવોર્ડ એમના સમગ્ર ગદ્યલેખનના સંદર્ભે અપાયો છે તે બદલ અભિનંદન. એવોર્ડમાં એક તામ્રપત્ર અને શાલ એનાયત કરવામાં આવે છે.

શિક્ષણ-ગ્રામ પુનર્ચના એવોર્ડ સુજાતાબહેન શાહને

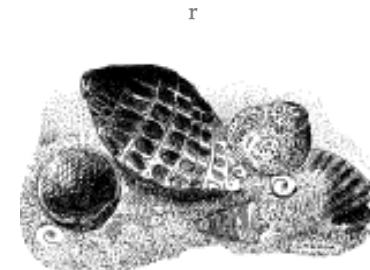
દર્શક ફાઉન્ડેશન દ્વારા અપાતો શિક્ષણ-ગ્રામ પુનર્ચના એવોર્ડ આદિવાસી ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ કામગીરી માટે સુજાતાબહેન શાહને અપાયો છે.

પ્રવીણ પટેલ – શશીના વાર્તાસંગ્રહનો લોકાર્પણ કાર્યક્રમ

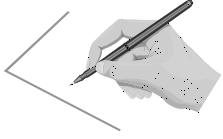
ઇન્ડો અમેરિકન લિટરરી અકાદમીના ઉપક્રમે ૧૬ સપ્ટેમ્બરે પ્રવીણ પટેલ – શશીના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘હડસન કાંઠે ભદ્રાનાં નીર’ના લોકાર્પણનો કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો.

બીલીમોરામાં કવિસંમેલન

કવિમિલન, સાપ્તકલા અને ટાટા હાઈસ્કૂલના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૧૩ ઓક્ટોબરે બીલીમોરામાં કવિસંમેલન યોજાયું હતું.

r

પત્રસેતુ

તંત્રીશ્રી, પરબ, અમદાવાદ

‘પત્રસેતુ’ કૉલમ માટે આ પત્ર લખું છું. એને એ કૉલમમાં સ્થાન આપી આભારી કરશો.

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર (પરબ : જૂન ૨૦૦૭) વાંચી એક-બે વાત લખવાનું મન થયું. શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ ગુજરાતના લાંબા દરિયાકિનારાની વાત લખી છે અને હરપ્પન સંસ્કૃતિ સદીઓ પહેલાં દરિયાઈ માર્ગે ગુજરાતમાં આવી હશે એ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે. જોકે આજે પણ ગુજરાતના દરિયાકાંઠે રહેલા ખારવા કે બીજી દરિયો ખેડતી સાહસિક પ્રજાના જીવનમાં બનતી ઘટનાઓ વિષે આપણા સાહિત્યમાં બહુ ઓછું જોવા મળે છે. (અહીં એક અંગત ઉલ્લેખ કરું તો માફ કરશો.) મારા ફાધર બ્રિટિશ ઇન્ડિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીનાં જહાજોમાં કામ કરતા. અમેરિકા સિવાય દુનિયાના બધા જ દેશોનાં બંદરો એમણે જોયેલાં. એક જમાનામાં જ્યારે સુએઝ કેનાલ નહોતી ત્યારે સ્ટીમરો કેપ ઓફ ગુડ હોપ ફરીને યુરોપ જતી. અમુક સીઝનમાં દરિયો ભારે તોફાની હોય. ‘કેપ ઓફ ગુડ હોપ’ પાસે પહોંચે ત્યારે જ કંઈક આશા બંધાતી. આ વાત પિતાજી અને એ લાંબા દરિયાઈ રૂટ પર જઈ આવેલા બીજા અનુભવી ખારવાઓ કહેતા. તે અમે બાળકો તરીકે સાંભળેલી.

પણ આપણા સાહિત્યમાં દરિયાના સાહસોની કથા પડઘાતી નથી એનું એક મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આપણને દરિયા માટે કોઈ પ્રેમ જ નથી. એથી ઊલટું પશ્ચિમમાં જોવા મળે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તો એક કહેતી છે કે ‘every English man is a seaman.’ ત્યાં દરિયા સાથે સંકળાયેલા કોઈ પણ નાવિક, ખલાસી કે ખારવા માટે પ્રજાને અત્યંત પ્રેમ છે, અને ત્યાં દરિયામાં કામ કરવું એને ગર્વ માનવામાં આવે છે. ઇંગ્લેન્ડના રોયલ કુટુંબના નબીરાઓએ રાજવી દરજ્જો મેળવતાં પહેલાં બ્રિટિશ નેવીમાં લગભગ ફરજિયાતપણે સેવા આપવી પડે છે. પ્રિન્સ ચાર્લ્સ પણ નેવી અફસર હતા. આપણા છેલ્લા વાઈસરોય લોર્ડ માઉન્ટ બેટને પોતાના મૃત્યુ પછી પોતાની શબપેટીને દરિયાને સ્વાધીન કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. આમાં અંગ્રેજોનો દરિયાપ્રેમ જોવા મળે છે.

આપણે બહુધા જમીનસંસ્કૃતિના ચાહકો છીએ. એમાં આપણા પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી જ્ઞાતિપ્રથાના ખ્યાલો પણ છે. દરિયાકાંઠે રહેતા અને દરિયામાં એક યા બીજી રીતે જતા માણસોનાં કાર્ય અને સાહસોને આપણે સહજ રીતે મૂલવી શકતા નથી. બિરદાવવાની વાત તો બાજુએ રહી. સાગરકાંઠે રહેતા ખારવા, ખલાસી વગેરે તો અભણ અને એમની પાસેથી શું શીખવાનું હોય એવો એક ધૂંધળો પણ વ્યાપક ખ્યાલ આપણી વિચારશક્તિ પર છવાયેલો રહે છે. એટલે દરિયા તરફ વળવા માટે હજી આપણા કવિ, વાર્તાકાર અને દરિયાઈ સાહસો કે પ્રવાસો વિષે લખનારાઓને સમય લાગશે. ટેનિસનના ‘યુલિસિસ’ નામના જાણીતા કાવ્યમાં કાવ્યનો હીરો યુલિસિસ લાંબો દરિયાઈ પ્રવાસ અને રઝળપાટ પછી પોતાના દેશ પહોંચે છે પણ ટાપુનું નિરસ જીવન એને ગમતું નથી. સંધ્યાનો સમય છે. દરિયાનાં

મોજાં ઊછળી રહ્યાં છે, દરિયા માટેનો અદમ્ય પ્રેમ એને નવા સાહસ તરફ નોતરી રહ્યો છે. એ ઘરડો થયો છે અને એના સાથીઓ પણ વૃદ્ધ છે. પણ દરિયો એને બોલાવી રહ્યો છે. એ એનો ઇન્કાર કરી શકતો નથી. આપણા કવિ-લેખકોને દરિયાનું આતું આકર્ષણ જ્યારે લાગશે ત્યારે આપણું સાહિત્યસર્જન એક નવો વિશ્વાસ અને તાજગી લઈને આવશે. પણ ત્યાં સુધી તો હરપ્પા સંસ્કૃતિના ગુજરાત સાથેના પ્રાચીન જોડાણને યાદ કરીને જ આપણે સંતોષ માનવો રહ્યો.

બીજું, પ્રમુખશ્રીનો પત્ર ત્રણસો વર્ષ પહેલાંના જેઠીબાઈના જીવનનો બહાદુરીભર્યો પ્રેરક પ્રસંગ ટાંકે છે. એ બાઈએ અન્યાયી કાયદાને દૂર કરવા જાતે હામ ભીડી. જેઠીબાઈ ન્યાયની ભાવના અને લડતને એક ઊંચાઈ આપે છે જેને માટે કોઈ પણ ગુજરાતી ગર્વ લઈ શકે. જેઠીબાઈ કોઈ સંવેદનશીલ સર્જકના હાથ – તેના કાવ્ય કે નાટક –માં યાદગાર પાત્ર તરીકે સ્થાન પામી શકે.

– નરેશ ઉમરીગર

નોંધ : જેઠીબાઈ અંગે વિગતનો મૂળ સ્રોત આ પ્રમાણે છે :

પુસ્તકનું નામ : SARI, લેખક : Dr. Priyabala Shah, પ્રકાશક : Parimal Publication, 27-28 Shaktinagar, Delhi 110007; Page : 88-89

– કુમારપાળ દેસાઈ

S

મધુસૂદન ઢાંકીકૃત ‘શનિમેખલા’ના ગ્રંથાવલોકન તથા તેના પ્રતિભાવ સંદર્ભે

‘પરબ’, મે-૨૦૦૭ના અંકમાં, મધુસૂદન ઢાંકીકૃત, પ્રકીર્ણ કૃતિઓના સંગ્રહ ‘શનિમેખલા’ વિશેના પ્રકાશિત અવલોકનલેખમાં તેના લેખક નરોત્તમ પલાણનાં કેટલાંક તારણો-અભિપ્રાયો ઢાંકીસાહેબને સ્વીકાર્ય ન બનતાં, એમણે ‘પરબ’ નવેમ્બર-૨૦૦૭ના અંકમાં ‘પ્રતિભાવ’ શીર્ષક તળે, એમની અસંમતિ લાંબી લેખણે દર્શાવી છે. આમ છતાં આ ચર્ચાના કેટલાક મૂળભૂત મુદ્દા અંગે પુનર્વિચાર કરવાની જરૂર રહે છે.

સૂચિત અવલોકનલેખમાં ન. પલાણે લખ્યું છે : “અલબત્ત, બધા જ લેખો આ કક્ષાના નથી. અંગ્રેજી અને અમેરિકી પ્રજાની ‘સુસભ્યતા’ વર્ણવતા લેખો, ‘યાદગાર બનાવો’ અને ‘વિનોદપ્રેરક ઘટનાઓ’ સામાન્ય છે, ક્યાંક તો જાતમહિમામાં સરી પડતી સસ્તી ઉક્તિઓવાળા છે !” અવલોકનકારના આ અભિપ્રાયના અજવાળામાં ઢાંકીસાહેબ, એમના લેખો ફરી વાર વાંચી ગયા પણ એમને તેમાં જાતમહિમા (આપવડાઈ) કરતી ઉક્તિઓ મળી નથી. નરોત્તમ પલાણે વાપરેલા શબ્દ ‘જાતમહિમા’ અને ઢાંકીસાહેબે ચીંધેલા એના પર્યાય ‘આળવડાઈ’માં બેસેલા ઉપસર્ગો જાત અને આપ બંને એવા પ્રભાવક છે કે ઢાંકીસાહેબ એમના લેખો ફરી ફરી વાંચે તો પણ તેમને ખુદને તેમાંથી આપવડાઈવાળી ઉક્તિઓ ન જ જડે !

ઢાંકીસાહેબ પોતે ઠરેલી આત્મખોજનો પ્રયત્ન નોંધીને અટક્યા નથી. જાતમહિમાના આરોપણ સંદર્ભે એમણે મુકુન્દ આર. દવે, યજ્ઞેશ દવે, હેમંત દવે તથા મહેન્દ્રસિંહ પરમાર-લિખિત, ‘શનિમેખલા’ વિશેના લેખોમાંનાં મંતવ્યો ટાંકીને, ‘શનિમેખલા’માંના આત્મલક્ષી

લેખો સ્વરતિથી મુક્ત છે તેવો દાવો બહુમતીનાં જોર-આધારે કર્યો છે જે ટકી શકે તેમ નથી. ઢાંકીસાહેબે જેમના હવાલા આપ્યા છે એ સૌ વિદ્વાનોને સૂચિત લેખોમાં ઢાંકીસાહેબની આત્મરતિ-આપવડાઈ પ્રગટ થતી ન અનુભવાઈ હોય તેથી ન. પલાણને પણ એ લેખોમાં ઢાંકીસાહેબનો જાતમહિમા ન અનુભવાય – જણાય તેમ કેમ કહી શકાય ? આ પ્રકારનાં અનુભવ-સંવેદનો કેવાં તો સાપેક્ષ હોય છે ? ઉમાશંકર જોશીને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો ચોથો ભાગ સૌથી વધારે ગમતો હતો અને મને એ કથાનો પહેલો અને બીજો ભાગ વધારે ગમે છે – એ સ્થિતિમાં બંને ભાવકોના અભિપ્રાય સાચા ન ઠરે ?

ન. પલાણે ‘શનિમેખલા’માંના કેટલાક લેખોને સામાન્ય ગણ્યા છે. એ લેખો વિશે પણ ઢાંકીસાહેબ, વિ-ગત વાતોમાં જઈને નાડોલ, શ્રી વિલ્વિપ્રતૂર, સોમૂર અને શ્રીલંકાના અનુરાધાપુરમાં બનેલી ઘટનાઓ સરખી ઘટનાઓ જીવનમાં ક્વચિત્ જ બને છે – એવું નોંધીને ફરી પાછી હવાલાશૈલી દાખવીને નોંધે છે કે સદ્ગત ભાયાણીસાહેબ અને ભોળાભાઈ પટેલે, એમાંની ઘણીખરી, એમની સાથે થયેલી ઢાંકીસાહેબની વાતચીતો દરમિયાન સાંભળેલી અને એ બંને વિદ્વાનોનો અનુરોધ હતો કે ઢાંકીસાહેબે તે સૌ (ઘટનાઓ) લેખબદ્ધ કરી પ્રકાશિત કરવી. ભાયાણીસાહેબ અને ભોળાભાઈ માટે ઘણાં બધાંને આદર છે તેમ મને પણ આદર છે જ. છતાં કોઈ એક વાત બાબતે એ બંને મુરબ્બીઓ હોય તો તે જ બાબતે-વાતે ન. પલાણે પણ રાજી થવું જ જોઈએ ? વળી, ઢાંકીસાહેબને એમની જે જે ઘટનાઓ ક્વચિત્ જણાઈ તે ઘટના અન્ય કોઈ પણને ક્વચિત્ – વિરલ જ અનુભવાય; સામાન્ય ન જ અનુભવાય – એમ કહી શકાય ખરું ? જો એમ જ હોય તો – ‘શનિમેખલા’માંના, અંગ્રેજ અને અમેરિકન પ્રજાની પ્રશસ્તિ કરતા લેખો સંબંધે પરેશ નાયક પણ ઢાંકીસાહેબથી જરાય જુદો અભિપ્રાય ન જ ધરાવી શકે ને ? ઢાંકીસાહેબે જ નોંધ્યું છે એ મુજબ, ‘શનિમેખલા’ માંહેના ‘પૂર્વાવલોકન’માં, સૂચિત લેખો વિશેની પરેશ નાયકની આકરી ટીકા સમાવેશ પામી છે. જો ‘શનિમેખલા’નાં પ્રારંભિક પૃષ્ઠોમાંના સોળમા પૃષ્ઠે પરેશ નાયકને, ‘શનિમેખલા’ના સૂચિત લેખો વિશે, લાગ્યું તે લખવાનું સ્વાતંત્ર્ય મળે તો એ પ્રકારની આઝાદી ન. પલાણને ‘પરબ’ પાને કેમ ન સંભવે – સાંપડે ?

‘તામ્રશાસન’ નવલિકા સંદર્ભે ન. પલાણે લખ્યું છે : “ઢાંકીની એકસાથે બધી જ માહિતી ઠાલવી દેવાની ટેવ અહીં પણ અસ્વાભાવિકતા સર્જે છે.” અવલોકનકારના આ વિધાનનો પ્રતિવાદ વાર્તાકાર ઢાંકીસાહેબે આમ કર્યો છે : (વાર્તામાં) “કેટલું લેવું જરૂરી છે અને કેટલું નહીં, તે વાર્તાકાર પોતે નક્કી કરે છે. મારી માન્યતા મુજબ વિગતો પરિસરને જીવંત બનાવી દે છે, પ્રમાણભૂત બનાવી રહે છે.” ઢાંકીસાહેબની આ વાત સાચી છે પણ સંપૂર્ણ નથી. વાર્તા કેમ લખવી – એમાં કેટલી વિગત-માહિતી આપવી એ અંગે વાર્તાકાર સ્વતંત્ર જ હોય ! પણ એ વાર્તાને કેમ અનુભવવી – સંવેદવી અને એ અનુભવ-સંવેદનના આધારે વાર્તાને સારી કે નબળી લેખવાની આઝાદી, વાર્તાકાર આપે કે ન આપે, વિવેચકને આપોઆપ મળે છે ! પૂર્વે પ્રેમાનંદે વનવર્ણન વેળાએ વૃક્ષોની નામાવલિ મૂકી છે – તેમ કરવા પણ ઢાંકીસાહેબ મુક્ત છે – સાથોસાથ એ નામાવલિ વાર્તાને ઉપકારક નીવડે છે કે કેમ – એનો નિર્ણય કરવા દરેક ભાવક-વિવેચક પણ આઝાદ હોય છે.

ન. પલાણે ગ્રંથાવલોકનના અંતે ‘શનિમેખલા’ની એકંદર કરેલી પ્રશંસા : “ઢાંકીનું

સંપૂર્ણતયા હકારાત્મક જીવનદર્શન, એકથી વિશેષ વિદ્યાઓમાં રમણ કરાવતું આપણને પુલકિત કરી મૂકે છે. કોઈ એક કૃતિમાં આટલું સામર્થ્ય હોવું તે નિઃશંક, સૌભાગ્યની વાત છે. ‘શનિમેખલા’ ગુજરાતી ભાષાના સૌભાગ્ય તરીકે હંમેશાં સ્મરણમાં રહેશે.” ઢાંકીસાહેબને ગમી નથી. એનો અસ્વીકાર કરતાં હોય, તેમ એમણે લખ્યું છે : “પલાણ-કથિત મુદ્દાઓને લક્ષમાં લેતાં તો ‘શનિમેખલા’ના સર્જન થવી, એની પ્રાપ્તિને લઈને, સૌભાગ્યનો આવિર્ભાવ સંભવી શકતો નથી કે એને કારણે ગુજરાતી ભાષાનું ‘સૌભાગ્ય’ અખંડ રહી શક્યું નથી, રહી શકતું નથી, એવો વિનિશ્ચય એમનાં અવલોકનોની વાસ્તવિક ફલશ્રુતિ રૂપે પ્રગટ થાય છે.”

અહીં ઢાંકીસાહેબ સાથે – અર્ધસંમત થવાય છે – ન. પલાણને ‘શનિમેખલા’ના કેટલાક લેખોની કેટલીક બાબતો જચી નથી અને એમણે એ સઘળી વાતો મોકળા મને નોંધી છે. આ સંદર્ભે, અવલોકનલેખના અંત ભાગે ન. પલાણે પ્રશંસામૂલક ભવિષ્યવાણી ન ભાખી હોત તો ચાલત ! પણ આ બાબત અંગે સાફ અને સ્પષ્ટ ભાળનારા ઢાંકીસાહેબ પણ ન. પલાણે કરેલી ભૂલ એમના ‘પ્રતિભાવ’ના આરંભે તેમજ અંતે પણ કરી બેઠા છે – આ જુઓ : “પલાણની વિવેચના એકંદરે સમભાવ, સમાદર અને પશ્યતાપૂર્વકની તેમજ સરસ ગદ્યમાં અને શિષ્ટ ભાષામાં લખાયેલી છે. તેમાં એમણે કરેલાં અવલોકનો ધ્યાનાર્હ છે.” (પૃષ્ઠ ૬૩) તથા “પલાણે અલબત્ત, અને એકંદરે સમુચ્ચયિકાનાં (વિશેષ તદન્તર્ગત સમાવિષ્ટ કેટલાક નિબંધોનાં) વખાણ કર્યાં છે જે એમના ‘ગ્રંથવિમર્શ’નાં સકારાત્મક પાસાં રૂપે તરી આવે છે.” (પૃષ્ઠ ૬૭) આરંભ-અંતનાં આ વાક્યો જો ઢાંકીસાહેબે તહેદિલથી લખ્યાં હોય તો ‘પરબ’માંના અવલોકનલેખનાં અઢી પાનાંમાં સમભાવ, સમાદર અને પશ્યતાપૂર્વક સરસ અને શિષ્ટ ગદ્યમાં થયેલાં ધ્યાનાર્હ અવલોકનોનો અસ્વીકાર કરવા ઢાંકીસાહેબે ‘પરબ’નાં સાડા છ પાનાં ભરીને પ્રતિવાદ કરવો પડે ?

છેલ્લી વાત – સૂચિત ગ્રંથાવલોકનમાં ન. પલાણે ‘શનિમેખલા’ને એક કૃતિ કહી છે. ઢાંકીસાહેબે એમની ભૂલ સરળતાથી સુધારી છે : “પહેલી વાત તો એ છે કે ‘શનિમેખલા’ ‘એક કૃતિ’ નથી : એ એક સમુચ્ચયિકા છે.” આવી ઝીણી જાગૃતિ દાખવનારા ઢાંકીસાહેબ, ન. પલાણે કરેલા અઢી પાનાંના આ ગ્રંથાવલોકનને ‘વિવેચના’ કહે છે અને એ ગ્રંથાવલોકનની પ્રશંસા કરતી વેળા, તે સરસ ગદ્ય અને શિષ્ટ ભાષામાં લખાયેલ છે – એમ લખે છે. વાચકો સૌ જાણે છે કે ન. પલાણે એમના ગ્રંથાવલોકનમાં કશે પદ્યપ્રયોગ નથી કર્યો, એ લેખનું વાહન માત્ર ગદ્ય જ છે. આ સ્થિતિમાં, સરસ ગદ્ય અને શિષ્ટ ભાષા – એ બે વાનાં દર્શાવતા પુનરુક્તિદોષ થાય છે તે બીના ઢાંકીસાહેબની નજર બહાર રહી છે.

– રમેશ ર. દવે

S

સાહિત્ય-કલાનો કોઈ પણ વાદ યથાર્થના પરિણામે હોય છે

મહાનુભાવ સુમનભાઈએ ‘અનુઆધુનિકવાદ અને શબ્દાર્થ’ને જે રીતે રજૂ કર્યો છે તેને લીધે હું લખવા પ્રેરાયો તે બદલ સાદર અભિનંદન.

(૧) ૬૪ કલાઓમાં જે ચાર કલાઓ લલિત ગણાય છે તેમાં બધી જ કલાઓ માટે કાચો માલ બહારથી આવે છે. સંગીત ધ્વનિ રૂપે છે, અન્ય ત્રણ આકાર રૂપે છે. તે જ

રીતે સાહિત્ય વર્ણાકાર રૂપે શબ્દાર્થ પામે છે, પરંતુ ધ્વનિ રૂપે એ ભાવાર્થ છે.

(૨) સાહિત્યને એ એક ભાષા કહે છે. હકીકતમાં એ પરિભાષાસ્વરૂપ છે. કારણ કે સાહિત્ય કૃતિ શબ્દાર્થના આધારે ભાવાર્થની યાત્રા કરાવે છે એટલે એ વ્યાકરણરૂપ કરતાં વાણી રૂપે વિશેષ પ્રમાણમાં વ્યક્ત થતી હોય છે. એટલે શબ્દાર્થ અને કાવ્યાર્થમાં હકીકતે અર્થ-અંતર હોય જ છે. ઘણી વાર એ વ્યાકરણને પણ તોડે છે. અને નવી શબ્દ-સંજ્ઞા સર્જે છે.

(૩) રચનામાં રહેલાં તત્ત્વો અંગે એ રસ અથવા સૌંદર્ય અને સર્જકતા તેમજ વિષયવસ્તુ-સામગ્રી અને તેને કારણે સરજાયેલું રૂપ એમ તારણ આપ્યું છે. છે સાચુ પણ શબ્દાર્થ-કાવ્યાર્થમાં એ ભેદ ન ગણતા હોવાથી લક્ષણાર્થ કે ધ્વન્યાર્થ ચૂકી ગયા છે. એ અજાણપણે ચૂકાયો છે. કારણ કે રાવજીની કાવ્યપંક્તિ મૂકીને વાત જણાવે છે ત્યારે શબ્દાર્થ અને કાવ્યાર્થનું અર્થ-અંતર આપોઆપ નિરૂપાયેલું છે.

(૪) રચનારીતિની પ્રક્રિયા સમજીએ તો સર્જકતા અને કૃતિમાં રહેલી કલા બંનેમાં કશો ફરક નથી એ સમજી શકાય. એમણે ગણાવેલાં તત્ત્વોથી વિશેષ તત્ત્વો પણ અનુભવી શકાય છે. જિજ્ઞાસા કે ચિંતાને કારણે માનવી ઘટના સાથે કે ચિંતા સાથે જોડાય છે. બહાર જે ઘટિત થાય છે તેને જિજ્ઞાસાથી કે ચિંતાને લીધે એ નિરીક્ષે છે ત્યારે સર્જકતા આંતરક્રિયા રૂપે ઘટિત થાય છે. કોચે એને અભિવ્યંજના કે કલા કહે છે. એને આપણે રચનારૂપ આપવા માટે પરિવેશ અને સામગ્રી શોધીએ છીએ. ચિંતા રૂપે જે ચીવટ છે તેના દ્વારા તેને ઘાટ આપીએ છીએ એટલે આપોઆપ રચનારૂપ તૈયાર થાય છે. આમ રચના માટે વિષયવસ્તુ – રચનારીતિ માટે પરિવેશ-સામગ્રી એ બંનેનો સુમેળ સાધીએ તો કૃતિ આકાર પામે છે. ભાવક એને વાંચે છે. તેથી એની ભીતર જેટલા પ્રમાણમાં જે ભાવમાં આંતરક્રિયા થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે ભાવ પ્રમાણે એની સમજનું રૂપ બને છે. કૃતિ ઊર્મિ રૂપે ચિંતા સાથે હોય તો જ યથાર્થનું સમતોલ નિરૂપણ થાય છે. અને ભાવક-સર્જક સેતુ રચાય છે.

(૫) આધુનિક – અનુઆધુનિક એ યંત્રવાદના યથાર્થને પરિણામે સરજાયેલી સંજ્ઞા છે એને ખરેખર શબ્દકોશના મૂળ અર્થ સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી તેથી વ્યવહારુ ભેદ સરજાય છે. અધુના એટલે કે હમણાંનું અર્થમાં આધુનિકનો અર્થસંકેત હોય, તે વધારે સારી રીત છે. જે પેઢી દર પેઢી તાજું રહે એ જ આધુનિક એટલે સમયગાળા પ્રમાણે આપણે યથાર્થની ગહેરાઈમાં જઈએ તો જ સાચો મારગ ગણાય. ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે મિલકત-સત્તાના જંગો અને સ્ત્રીઓના અપહરણ-બળાત્કાર જ્યાં સુધી જીવશે ત્યાં સુધી રામાયણ- મહાભારત આધુનિક રહેવાનાં જ. એટલે પોતાની કૃતિનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પણ પરિભાષા સાથે સાહિત્યમાં જોડાયેલું છે. સર્જકતા માધ્યમની મર્યાદા ઓળંગતી નથી પણ વ્યાખ્યાનો વિસ્તાર કરે છે.

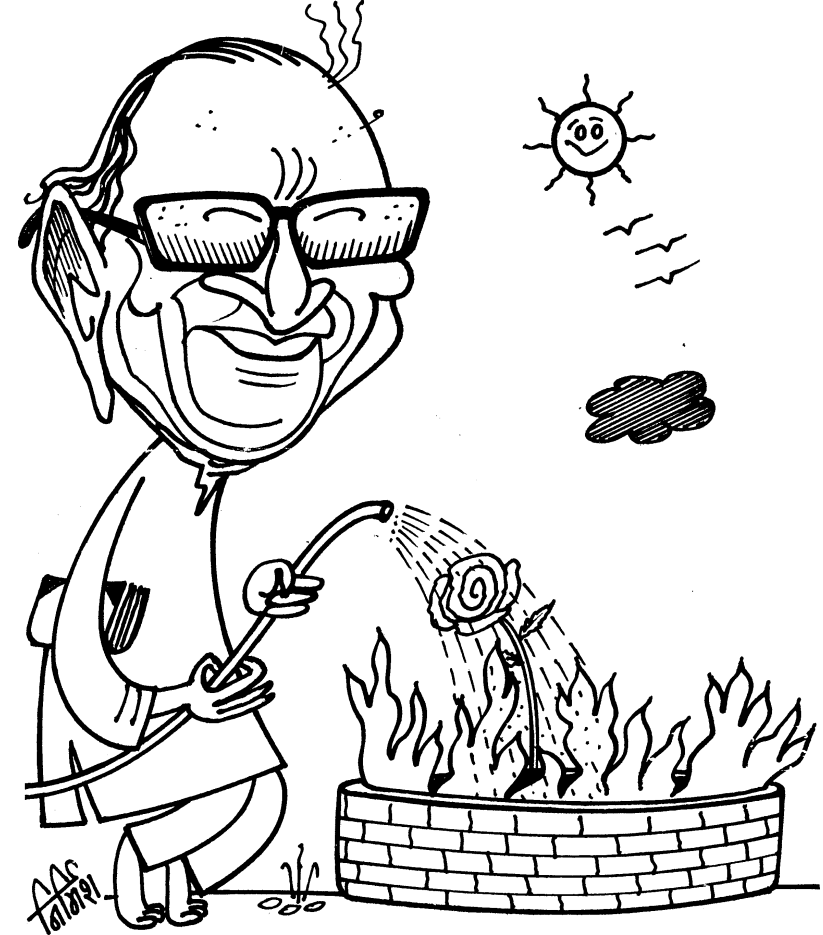
મૌન બલોલી

r

ઠહાચિત્ર

સાક્ષરસૃષ્ટિ : નિર્મિશની નજરે

નિર્મિશ ઠાકર

નારાયણ દેસાઈ

આ અંકના લેખકો

અનિલા દલાલ	: ૩૪, પ્રોફેસર્સ કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
ભિમિલા ઠાકર	: બી/૧૦૩, એસલ ટાવર, એપીસી સામે, આણંદ-વિદ્યાનગર રોડ, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
કલ્પેશ પટેલ	: 'શબ્દ', લક્ષ્મીનગર સોસાયટી, મુ. સોનાસણ, તા. પ્રાંતિજ, જિ. સા.કાં.-૩૮૩ ૨૧૦
કુમારપાળ દેસાઈ	: ૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જ્યમિખમ્બુ માર્ગ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	: ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
ધીરુ પરીખ	: લાવણ્ય, ૮, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
ધૂની માંડલિયા	: ૧૭, દેવભૂમિ બંગ્લોઝ, સાબરમતી-અડાલજ હાઈવે, મુ.પો. ઝુંડાલ, જિ. ગાંધીનગર
નટુ મિસ્ત્રી (આવરણ)	: ૪, હસુભાઈ પાર્ક સોસાયટી, શાલિન બંગ્લોઝ સામે, ગુલાબ ટાવર પાસે, થલતેજ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૫૪
નરેશ ઉમરીગર	: ઈ/૨૩, મુક્તાનંદ સોસાયટી, બારડોલી, જિ. સુરત
નલિન રાવળ	: ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, પો. નવજીવન, અમદાવાદ-૧૪
નિર્મિશ ઠાકર	: બી-૮/૩૧, ઓ.એન.જી.સી. કોલોની ફેઝ-૧, મગદલ્લા, સુરત-૩૮૪૫૧૮
નિરંજન ભગત	: ઈ/૨૩, જલદર્શન ફ્લેટ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
નીતિન વડગામા	: 'તાંદુલ', સ્વાતિ સોસાયટી, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
પ્રદીપ ખાંડવાલા	: બી-૧૦૧, જ્યુપિટર ટાવર, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪
પ્રફુલ્લ રાવલ	: ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
પ્રફુલ્લા વોરા	: બી-૧, પલ્લવ એપાર્ટમેન્ટ, રબર ફેક્ટરી સામે, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
પ્રાણજીવન મહેતા	: ૮૧/બી, બીજે માળ, સિન્ધુવાડી, મ. ગાંધી માર્ગ, ઘાટકોપર (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૭૭
બાબુ દાવલપુરા	: 'વિવેક', યુનિયન બેન્ક પાછળ, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
મહેન્દ્રસિંહ પરમાર	: ટી એફ/૩, જગવર્ષા, નિનાદ એપાર્ટમેન્ટ, ૧૯૧૯, રૂપાણી, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
મૌન બલોલી	: ૫૯, બલોલનગર, રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૦

યોગેશ જોષી	: કે-૩૧/૩૭૨, શિવશક્તિ એપા., નવા વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
રમેશ ર. દવે	: 'વૈશાખ' ૨/૨, વીમાનગર, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
વિનોદ જોષી	: ૨૦, ગૌરીશંકર સોસાયટી, વિક્ટોરિયા પાર્ક સામે, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૩
શંભુપ્રસાદ જોષી	: એ/૨૦, ઝું ટાવર્સ, સ્ટાર બજાર પાસે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
સવજી છાયા	: ઉગમશા દરવાજા બહાર, દ્વારકા-૩૬૧૩૩૫. (જિ. જામનગર)
Sudhir Patel	: 7504, Double Springsct. Charlotte, N.C. 28262 (USA)
હિમાંશી શેલત	: 'સાખ્ય', ૧૮, મણિબાગ, અબ્રામા, ધરમપુર રોડ, વલસાડ-૩૮૬૦૦૨

r

મને ડાળખીને

એક ભૂરા આકાશની આશા ફૂટી
મને ડાળખીને પંખીની ભાષા ફૂટી.

ચાંદનીના ખોળામાં સૂરજનો તડકો
ને ફૂલની હથેળીમાં તારો;
સાગરના સ્કંધ ઉપર પારેવું થઈ
ઘૂઘવે પવન : વણજારો.

જાણે માછલીને જળની પિપાસા ફૂટી
મને ડાળખીને પંખીની ભાષા ફૂટી.

ખીલતી આ કળીઓની કુંવારી કૂખમાં
પોઢ્યાં પર્તગિયાનાં ફૂલ;
આંખો જુએ તેને હૈયું ને હોઠ કહે :
અમને તો બધું કબૂલ.

મારી સઘળી દિશાને તલાશા ફૂટી
મને ડાળખીને પંખીની ભાષા ફૂટી.

(કાવ્યસૃષ્ટિ, પૃ. ૩૧૬)

— સુરેશ દલાલ